ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 44

IULIE—SEPTEMBRIE

1993

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 44 **Nr. 3** **iulie — septembrie 1993**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 44 **Nº 3** **juillet — septembre 1993**

SOMMAIRE

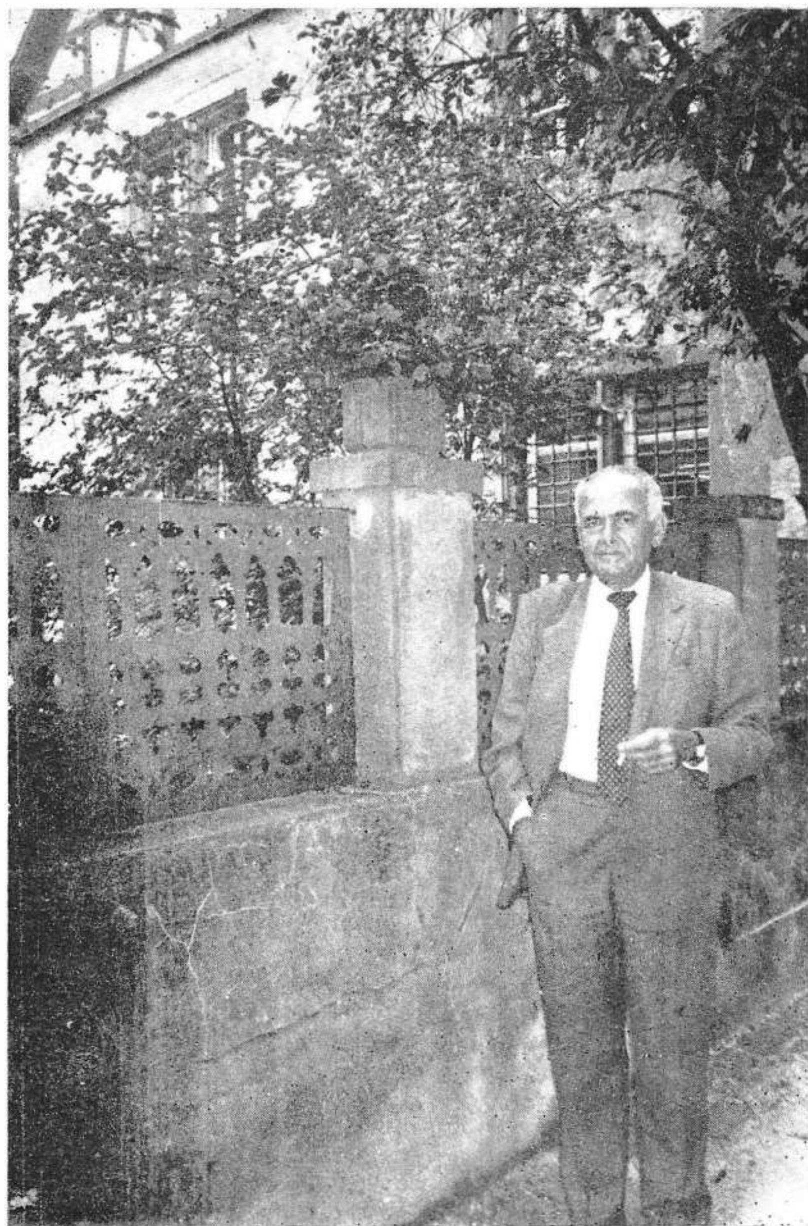

RADU POPA
1933–1993

RADU POPA

1933 — 1993

La 12 februarie 1993, după o scurtă dar grea suferinţă, s-a stins din viaţă dr. Radu Popa. Dispariţia sa a surprins cercetarea arheologică românească într-un moment de cumpănă, când, poate mai mult ca altădată, experienţa, probitatea ştiinţifică şi morală ale celui care a fost Radu Popa erau necesare efortului de ieşire dintr-un coşmar de decenii.

Născut la Cluj în 23 iulie 1933, într-o familie de intelectuali ardeleni, Radu Popa şi-a început studiile secundare la Sighişoara, terminându-le apoi la Bucureşti. În 1951 devine student al Facultăţii de Istorie a Universităţii din Bucureşti, într-o vreme în care, deşi regimul comunist tocmai începuse brutala distrugere a valorilor culturale şi umane, a mai putut beneficia de prezenţa la catedră a unor profesori ca Ion Nestor, Dionisie Pippidi, Mihai Berza, continuatori ai tradiţiilor istoriografice româneşti antebelice. Încă de pe băncile facultăţii Radu Popa s-a simţit atras de arheologia şi istoria medievală, începându-şi ucenicia sub conducerea prof. Ion Nestor, la Suceava, pe şantierul-şcoală al arheologiei medievale româneşti. În 1956, după absolvirea facultăţii, Radu Popa a fost angajat la Muzeul de Artă al României, unde, vreme de peste 6 ani, a avut prilejul să-şi adâncească cunoştinţele de istorie a artei şi a arhitecturii medievale, concomitent cu participarea statornică la săpături arheologice. Totodată, între 1957 — 1962, a absolvit şi Facultatea de Drept.

În 1963 devine cercetător ştiinţific la Institutul de Arheologie din Bucureşti. Din acest moment Radu Popa îşi începe cu adevărat activitatea de cercetător, de arheolog medievist, pe care o va susţine fără întrerupere vreme de trei decenii. Atenţia şi-a îndreptat-o din capul locului către evul mediu timpuriu, preocuparea de căpetenie fiindu-i Transilvania, ţinutul natal, dar şi cel asupra căruia controversele istorice erau dintre cele mai acute. Anii '60 au reprezentat pentru Radu Popa perioada acumulării unei bogate experienţe, prin numeroase săpături arheologice şi asidui cercetări ale izvoarelor documentare. Cu remarcabilă intuiţie a înţeles importanţa studierii aşa-numitelor „ţări" din cuprinsul Transilvaniei, ca punct de plecare pentru o reconstituire regresivă a structurilor socio-politice româneşti anterioare secolelor XI — XII. Rodul principal al acestor eforturi l-a constituit lucrarea de doctorat intitulată „*Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*", susţinută în 1968. Apărută în volum în 1970, contribuţia lui Radu Popa s-a impus imediat mai ales prin rigurozitatea metodologică, fiindu-i decernat premiul „Nicolae Bălcescu" al Academiei Române. Studiul asupra Maramureşului istoric a însemnat pentru Radu Popa doar începutul unui drum ale cărui etape urmau a fi alte asemenea monografii ale „ţărilor" transilvane, care să

ducă apoi firesc la o sinteză amplă asupra întregii provincii la începutul evului mediu. Au urmat campanii de săpături la Voivozi și Sânnicolaul de Beiuș, în Bihor, aria cercetărilor sale extinzându-se treptat asupra întregii Transilvanii. Având de înfruntat, nu de puține ori, opoziția chiar fățișă a regimului, a înțeles să se țină la distanță de exagerările pseudoistorice, să rămână tot timpul de partea adevărului istoric, oricare ar fi fost acesta. Participant la numeroase congrese, simpozioane, întâlniri cu istorici și arheologi străini, la întâlnirile Comisiei mixte de istorie româno-maghiare, a susținut cu demnitate și respect pentru adevărul istoric punctul de vedere al cercetării istorice românești, dobândind și în acest fel respectul colegilor din străinătate. În numeroasele sale studii și articole, alături de preocuparea de suflet pentru Transilvania, și-au făcut loc și alte contribuții privind probleme de metodologie a cercetării, ca și valorificării ale unor descoperiri ori monumente cercetate din alte părți ale țării. Se pot enumera printre acestea mai multe studii privind cercetările de la Păcuiul lui Soare, volumul „*Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*", București, 1979, redactată în colaborare, studiul „*Las etapas históricas de la formación de la lengua y del pueblo rumano a la luz de los recientes resultados de los investigaciones arqueológicas*", SemHist, 6, 1977. În 1988 a văzut lumina tiparului lucrarea „*La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*", contribuție de excepțională valoare pentru cunoașterea evului mediu românesc, unanim recunoscută în țară ca și dincolo de hotare. Pornind de la rezultatele săpăturilor arheologice de la Strei, Hațeg, Răchitova, Streisângeorgiu, Gurasada, Sarmizegetusa-Britonia, Peșteana, de la studierea unui număr considerabil de documente, de la o analiză atentă a toponimiei, Radu Popa a reușit să reconstituie o imagine veridică a Țării Hațegului în preajma anului 1400, oferind cercetării istorice a evului mediu românesc un model și totodată o solidă bază pentru viitoare investigații. De altfel chiar Radu Popa vedea extinderea cercetărilor din Hațeg și dincolo de Carpați, în nordul Olteniei, în 1980 conducând o amplă cercetare de teren în depresiunile Tismana, Crasna și Novaci pentru identificarea obiectivelor arheologice legate de momentul Litovoi. Continuarea cercetărilor din nordul Gorjului, efectuate de colaboratorii săi, i-au confirmat previziunile prin descoperirile recente de la Polata și Valea Mănăstirii. În ultimii ani ai vieții Radu Popa și-a îndreptat atenția către zona deluroasă din estul Banatului, prin săpăturile de la Gladna și Făget, iar apoi prin cercetările arheologice de la Ungra și mai ales Feldioara, către Țara Bârsei. Cercetările din colțul sud-estic al Transilvaniei urmau, după etapele preliminare dedicate studierii colonizării săsești și prezenței teutonilor, să creeze o altă bază pentru investigarea zonelor extracarpatice învecinate.

În activitatea sa de arheolog și istoric Radu Popa s-a ridicat adesea împotriva încălcării eticii profesionale. Avea să o facă din nou, cu puțină vreme înaintea dispariției sale premature. Studiul „*Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului o Mie*", (SCIVA, 42, 1991, 3 — 4), cu o variantă în limba germană în *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde*, 15 (86), 1991, 1, conține o severă critică, de pe poziția adevărului istoric, îndreptată împotriva falsurilor și aberațiilor care au distorsionat vreme de decenii istoriografia privitoare la etnogeneza romă-

nească. Articolul, prin conţinutul său, ar fi trebuit să fie manifestul unui nou început de drum. O soartă aspră l-a transformat însă în testamentul etico-profesional al unui istoric autentic.

În regretabil de puţinele ocazii când a avut prilejul să se adreseze studenţilor Facultăţii de Istorie a ştiut să înfăţişeze convingător începutul controversat al evului mediu românesc, refuzând să se angajeze pe drumul înşelător al mistificărilor, al pseudoştiinţei, câştigând prin aceasta încrederea generaţiilor tinere. Fire deosebit de generoasă şi înzestrat cu mult umor şi căldură, a atras în preajma sa un mare număr de studenţi, de tineri, pe care i-a condus, i-a îndrumat cu răbdare în tainele meseriei, devenind un adevărat şef de şcoală, demn de tradiţia înaintaşilor. Mulţi dintre foştii săi studenţi i-au devenit cu vremea colaboratori, bucurându-se în continuare de experienţa magistrului, mândri de a-i fi fost discipoli. În ultimii ani Radu Popa a început conducerea a mai multe teze de doctorat în arheologie şi istorie medievală, istoria artei şi a arhitecturii medievale, dispariţia sa lăsând şi în această privinţă un gol.

Atent şi la problemele de fiecare zi ale cercetării arheologice, Radu Popa s-a implicat şi în organizarea bunului mers al Institutului de Arheologie, al cărui director adjunct a fost între 1976 — 1981, secondându-l cu tact pe prof. D. M. Pippidi. Membru al Comisiei Arheologice vreme de mulţi ani, s-a străduit să sporească disciplina săpăturilor arheologice, să sprijine salvarea siturilor arheologice, a monumentelor ameninţate de proiectele faraonice atotdistrugătoare. În clipe grele a luat atitudine deschisă faţă de demolările unor edificii de certă valoare istorică, conştient de riscul pe care şi-l asuma. A fost membru al Comisiei Centrale a Patrimoniului Cultural Naţional ca şi al Comitetului român ICOMOS, până la desfiinţarea abuzivă a ambelor organisme de către regimul comunist. Imediat după prăbuşirea dictaturii, la finele anului 1989, Radu Popa a luat iniţiativa reorganizării activităţii de restaurare a monumentelor istorice, contribuind direct la înfiinţarea CNMASI al cărei vicepreşedinte a şi devenit. A reînfiinţat şi Comitetul Naţional Român ICOMOS în 1990, fiind desemnat preşedinte. În 1991 a fost numit preşedinte al Comisiei mixte româno-maghiare pentru monumente istorice. În aceeaşi vreme a devenit vicepreşedinte al Comisiei Naţionale Arheologice a Academiei Române, fiind ales şi membru al Comisiei arheologice a Consiliului Europei Pe deplin meritat, dar din păcate prea târziu, cu doar câteva zile înainte de moarte, i-a fost decernat Premiul ICOMOS pentru Europa de Est.

A fost membru al comitetului de redacţie, iar din 1974 redactor şef adjunct, al revistei „Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie" a Institutului de Arheologie, contribuind în această calitate la menţinerea prestigiului revistei. Din 1990 a devenit redactor şef la cele două reviste ale Comisiei Monumentelor Istorice : „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice" şi „Revista Monumentelor Istorice".

După decembrie '89 Radu Popa a înţeles să se angajeze în eforturile generale ale democratizării României. A devenit membru al Grupului

de Dialog Social, în care calitate a participat la numeroase dezbateri în ţară şi în străinătate pe teme dintre cele mai diverse, centrate pe realizarea statului de drept. Articolele sale publicate, mai cu seamă în prestigioasa revistă „22”, dovedind un real talent de gazetar, mărturisesc încă o dată despre ţinuta morală a arheologului Radu Popa.

Prin dispariţia lui Radu Popa, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, cercetarea arheologică şi istorică românească, pierd o personalitate ştiinţifică de frunte, un cetăţean, un om deosebit.

Dumnezeu să-l odihnească.

ION CHICIDEANU

DISTRUGEREA ZONEI SACRE A HISTRIEI DE CĂTRE GEȚI*

1. DOSARUL STRATIGRAFIC

de PETRE ALEXANDRESCU

Victoriei Andronescu, prima care
a identificat și explicat „arsura 2".

La capătul frumoaselor pagini *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1967, consacrate istoriei orașelor vest-pontice din ultimul veac a. Chr. și a prezentării izvoarelor istorice referitoare la distrugerea Histriei de către Burebista, D. M. Pippidi amintește săpăturile arheologice din „zona sacră", atunci în plină desfășurare. Cercetările au continuat, aproape fără întrerupere, până în 1980, când au fost temporar sistate în vederea pregătirii publicației complete a rezultatelor, în volumul al VII-lea al seriei *Histria* [1]. Cum apariția volumului întârzie, din motive editoriale, mi-am propus să prezint în aceste pagini rezultatele referitoare la perioada finală a acestei zone, datele stratigrafice și cronologice care atestă distrugerea și abandonarea ei către mijlocul veacului I a. Chr. O expunere concisă și mai de grabă tehnică se dovedește necesară și ca răspuns la unele ati-

* Am utilizat în acest studiu catalogul pregătit pentru volumul *Histria, VII*, *La zone sacrée*. Au fost menținute atât siglele (A=ștampile de amfore, C=vase ceramice), cât și numerotarea. Cifra exponențială care figurează lângă unele dintre numerele de catalog indică replici ale piesei respective.

Ca orice asemenea cercetare, săpăturile de la zona sacră au fost o lucrare de echipă, la care au luat parte, pe lângă autorul acestui studiu, mai mulți colaboratori și numeroși studenți. Aș vrea să evidențiez în chip special contribuția Victoriei Andronescu, care ne-a stat alături până la campania 1974. Carnetele de obiecte, pe care le-a redactat în chip exemplar, ne-au fost de un mare folos. Tot colegei noastre îi datorăm redactarea unui amplu raport asupra cercetărilor pe care d-sa le-a executat în această zonă în perioada 1950 — 1960, ilustrat de material grafic. Profilul malului de sud al săpăturii 1959 — 1960, desenat cu minuție și talent, este o valoroasă interpretare a complicatei stratigrafii, nu numai a zonei sacre, ci a Histriei în genere, de la începuturile coloniei până la ultimul nivel continuu romano-bizantin. Studiul acesta, care îi este dedicat, îi datorează mult.

Autorul ține să mulțumească lui Nicolae Conovici, Mircea Babeș și Gheorghe Bichir pentru determinările propuse pentru ceramica getică și sarmatică. Desenele pieselor ceramice (după schițele în creion ale autorului) aparțin lui Argeș Epure, cu excepția celor din *Anexă*, executate de Dionisie Păcurariu, arh. Spirescu și Lenuța Becheș. Planurile și schema de la p. 235, 236 și 242 au fost desenate de Iuliana Barnea, după releveele arh. Anișoara Sion și schițele autorului.

[1] O introducere recentă în unele probleme histriene în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, red. P. Alexandrescu și W. Schuller, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge u. Forschungen, 25, 1990, cu bibliografia completă a lui Alexandru Avram.

tudini critice, manifestate de unii arheologi şi istorici, motivate şi de intervalul prea lung care s-a scurs de la apariţia notiţei lui D. M. Pippidi.

Deoarece aceste pagini reprezintă şi primul studiu asupra săpăturilor efectuate în această parte a oraşului, mi-am permis să le însoţesc de o scurtă introducere topografică.

*

Cele mai vechi indicii ale folosirii zonei sacre datează din ultimele decenii ale veacului al VII-lea a. Chr. Ele atestă introducerea în cetate a cel puţin trei dintre cultele ei principale : al lui Zeus, al Afroditei şi al lui Apollo, sub forma unor vetre de cult, a unor gropi de ofrande, poate şi a unor mici sanctuare. Pe suprafaţa zonei s-au efectuat primele amenajări şi s-au instalat primele pavaje (pavajul 5). Spaţiul a fost organizat în funcţie de o mare groapă naturală în stânca de şist verde, considerată ca semn şi indiciu sacru.

Templele de piatră au fost ridicate abia către mijlocul secolului următor, atunci când colonia milesiană a cunoscut o dezvoltare spectaculoasă, atestată de prosperitatea ei economică, de expansiunea teritoriului rural şi de un mare efort constructiv. În acea vreme, zona sacră a căpătat structura **spaţială** pe care o va conserva până la sfârşitul existenţei sale. În aceeaşi vreme s-a stabilit şi programul constructiv al celor două sanctuare mai bine conservate, cel al lui Zeus şi cel al Afroditei.

Templul lui Zeus (A), situat la nordul zonei sacre, în imediata vecinătate a zidului de incintă, era un edificiu *in antis*, compus dintr-un naos aproape pătrat şi un pronaos prelung, instalat pe o terasă rectangulară. În faţa lui, la circa 10 m distanţă, se afla altarul său (D), înconjurat de monumente legate de cultul lui Zeus, în ipostaza de *Zeus Polieus*. Astfel, în faţa lui se găsea blocul paralelipipedic de calcar η, prevăzut cu un inel de bronz, destinat sacrificiilor animale. Un îngust canal făcea legătura cu groapa sacră din stâncă, unde sângele trebuia să se scurgă. Baze de monumente şi de stele îl flancau pe latura de sud şi de vest. Una dintre stele a fost descoperită în dreptul bazei în care fusese fixată (ζ). Ea purta celebrul decret în onoarea solilor care au tratat cu regele Zalmodegikos, care trebuia să fie expus, potrivit stipulaţiilor de la sfârşitul textului, πρὸ τοῦ/[β]ωμοῦ τοῦ Δι[ὸς] τοῦ Πολιέως.

Cel de-al doilea sanctuar (I), dedicat Afroditei, avea şi acesta legătură cu groapa sacră din stâncă. El se afla la apus de aceasta, în partea de sud-vest a zonei. Templul repeta programul constructiv al sanctuarului lui Zeus. El se compunea dintr-un *naos* mic şi un *pronaos* prelung şi era instalat pe o terasă rectangulară. Treptele de pe latura de răsărit certifică legătura de cult a sanctuarului Afroditei cu groapa sacră. Aşa cum vom arăta mai departe, un grup de baze de stele şi un monument votiv, legate de acelaşi cult, se instalează în ultima etapă a istoriei zonei sacre, paralel cu latura de est a templului, dincolo de groapa sacră.

Alte monumente, având un raport mai mult sau mai puţin cert cu cultul lui Zeus, împodobeau jumătatea de nord a zonei sacre. Astfel, resturile unui al treilea templu (sau ale unei *lésche* ?) se află pe latura de nord-est (A'). Nu s-au păstrat decât părţi din fundaţie, din *euthynterie* şi din *toichobatul* zidului de vest şi de nord. Câteva baze sau altare (E, F, G, H), ruinele unui *propylon* (C), probabil ale unei *stoa* (B), precum şi

o serie de monumente de dimensiuni mici erau dispuse între templele lui Zeus și al Afroditei.

*

Monumentele sacre ale orașului grec au suferit pagube provocate de unele dintre evenimentele dramatice prin care a trecut această colonie milesiană. În jurul anului 500 sau în primii ani ai sec. V a. Chr. zona sacră a fost incendiată, templele dărâmate și prădate probabil în cursul atacului sciților și al ofensivei acestora către sud, pe urmele armatei lui Darius I. Refăcute și înfrumusețate în prima parte a veacului al V-lea, monumentele sacre au suferit o nouă prădăciune, incendiere și dărâmare probabil în timpul conflictului dintre Histria, Callatis și regele Lysimach al Traciei, către 313 a. Chr. În studiul acesta ne propunem să prezentăm dosarul stratigrafic al ultimilor decenii din istoria zonei sacre și al distrugerii ei definitive.

*

Primele rezultate — prin forța lucrurilor incomplete — ale studiului stratigrafiei zonei sacre histriene au fost obținute de Victoria Andronescu în 1956, care a practicat șase secțiuni (I — VI/1956) prin toate nivelurile arheologice, de la solul actual până la stânca vie. Secțiunile au atins spațiul dintre templele lui Zeus și al Afroditei. Iată datele privind stratigrafia etapei finale a zonei :

„Secțiunile au permis ca în privința acestor vestigii să se facă o observație importantă, anume aceea că, în prezent, ele apar toate înglobate într-o situație oarecum unitară și comună, recunoscută în săpăturile anului acesta (1956). Ele au fost acoperite de un pământ de umplutură care odihnește pe „pavajele" ce le înconjoară. Acest pământ, de culoare castaniu-închis, uneori gălbui, acolo unde vine în contact cu blocurile dezagregate, uneori cu scurte benzi de lut sau de sfărâmături de calcar, atinge o grosime de 0,40 m, câteodată înghițind aproape resturile de construcții, alteori venind să se placheze numai de ele, dacă acestea s-au păstrat la o înălțime mai mare. La partea superioară, această umplutură prezintă uneori o fâșie de câțiva cm de pământ amestecat cu scoici și melci foarte mărunți.

Fragmentele ceramice din acest pământ, nu prea numeroase, sunt de epocă elenistică, cele mai recente plasându-se cam la sfârșitul sec. II — începutul sec. I. Acest strat este sigilat pretutindeni de o bandă de arsură cu o grosime variind între 1 — 2 cm și 10 — 12 cm. De culoare neagră, moale, pudroasă, neconținând decât foarte mărunte fragmente de cărbune, ea indică arderea unor esențe moi ; uneori slabă, astfel că înroșește pământul abia perceptibil, alteori ajunge să degradeze chiar piatra calcaroasă a unor monumente. Din această fâșie s-a cules, în special în secțiunile II, III, IV și mai puțin în jumătatea de nord-est a secțiunii V, o mare cantitate de fragmente de bronz — câteva kilograme — puternic oxidate, cele mai multe informe și de mărimi diferite, unele cu cenușă lipită de ele, altele având aspectul unor resturi provenite din turnarea bronzului.

Așa cum linia de arsură sigilează stratul de umplutură, la rândul ei aceasta este suprapusă totdeauna de o bandă de lut galben, foarte curat, având o grosime de 1 — 10 cm. Deasupra acestei situații, comună în toate secțiunile, vine să se așeze o nivelare conținând material ceramic variat și fragmente elenistice de țigle, care se datează tot către sfârșitul sec. II — începutul sec. I i.e.n. Uneori această nivelare are la bază o foarte consistentă fâșie de material ceramic și țigle, iar în capătul de est al secțiunii II din ea pornea o groapă care tăia umplutura de sub arsură și conținea, între altele, fragmente caracteristice pentru datare.

Prezența celor patru elemente—umplutura de pământ castaniu cu cioburi de la sfârșitul elenismului, arsura și foaia de lut cu nivelarea având material din sec. II — I i.e.n. — se poate urmări în bună parte și pe profilul din fața templului (lui Zeus) și mai ales pe profilul dinspre lac, unde situația e mai clară.

Constatarea unei atari situații, în toate secțiunile, ne face să presupunem că într-un moment, care se plasează aproximativ la sfârșitul erei păgâne, zona aceasta își pierde funcția și caracterul sacru și o operație de umplere și nivelare a terenului vine să pecetluiască această situație" [3].

Aceste observații amănunțite și clar expuse, dar incomplete — așa cum au dovedit-o săpăturile ulterioare — , au pus pentru prima dată problema distrugerii, desacralizării și abandonării acestei părți a cetății, către mijlocul veacului I a. Chr., și instalarea, după o amplă operație de nivelare, a unui cartier civil, în perioada romană. În cursul propriilor noastre săpături, la care a colaborat un timp și Victoria Andronescu, am întregit tabloul stratigrafic cu elemente noi. Acestea nu fac însă decât să întărească observațiile expuse de Victoria Andronescu în 1956.

I

Spre sfârșitul epocii elenistice, templul Afroditei a suferit o puternică distrugere, care a afectat fațada și zidurile sale, până la nivelul *euthynteriei*. În stadiul actual al cercetărilor de la Histria, aceasta nu poate fi corelată deocamdată cu constatări din alte părți ale orașului sau din teritoriul său rural, așa că nu suntem în situația de a preciza dacă distrugerea a fost efectul unui alt eveniment tragic din istoria sa, care l-a afec-

[2] Pippidi, ISM, I, cat. 8.

[3] V. Andronescu, Materiale, 5, 1957, p. 286. Principalele remarci critice au fost formulate de M. Coja și Al. S. Ștefan. M. Coja Materiale, 9, 1970, p. 207, nota 9, consideră „arheologic vorbind, stratul de arsură (autoarea se referă la *arsura* 2) aparține sec. IV î.e.n." și continuă astfel: „De altfel, prin descoperirea unui templu elenistic (!) dedicat Afroditei, așezat *peste primul mare strat de arsură* (!)..." (sublinierea ne aparține). Mai coerentă este critica formulată de Al. S. Ștefan. „Fără a încerca să negăm istoricitatea impactului getic asupra Histriei și nici valoarea probatorie a datelor arheologice din zona sacră pentru repercusiunile lui materiale, nu putem elimina unele dificultăți de ordin metodologic în reconstituirea unei succesiuni logice pe baza informațiilor prezentate în acest sector". În continuare, după ce rezumă datele expuse de Victoria Andronescu și citate mai sus, autorul se întreabă: „Ar apărea că geții au incendiat nu monumentele ariei sacre în funcție, ci un strat de umplutură care acoperea această zonă deja distrusă într-un moment anterior". Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, 2, 1974, p. 48. Identificarea unui nivel de arsură anterior, arsura 3, completează și clarifică acum tabloul stratigrafic al zonei.

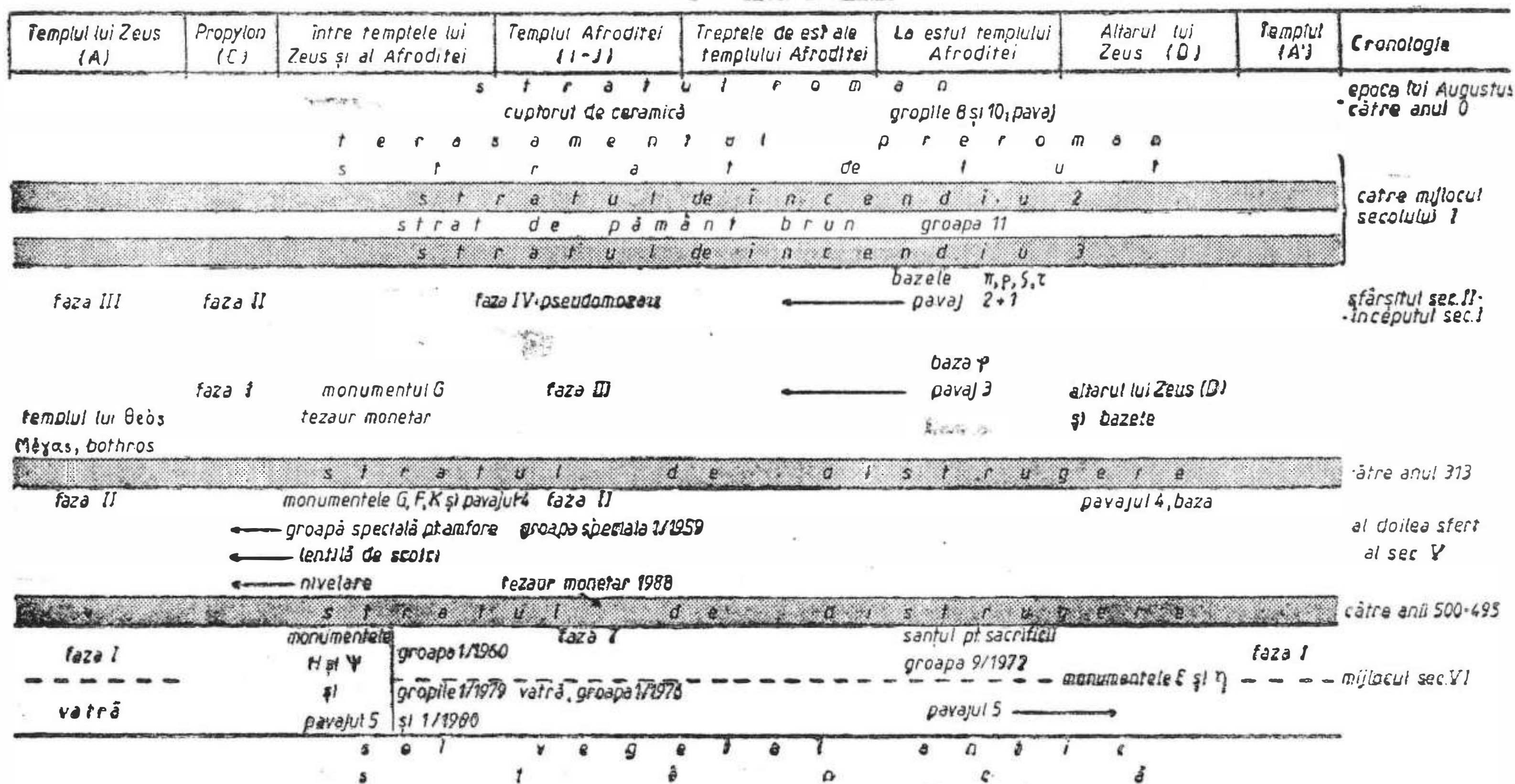

Fig. 1. Stratigrafia zonei sacre până la epoca lui Augustus.

Fig. 2. Plan schematic al zonei sacre.

tat în întregime, sau dacă are cauze care țin numai de viața zonei sacre [4]. Distrugerea a fost urmată de o amplă lucrare de refacere a construcției (faza IV). Au fost ridicate ziduri noi, s-au implantat noi praguri, atât la intrarea în *naos*, cât și în *pronaos*, pentru care a fost necesară decuparea blocurilor *toichobatului* anterior. Nivelul de călcare în *naos* și în *pronaos* a fost înălțat, astupându-se aproape în întregime blochetele interioare ale *toichobatului*. S-a instalat un paviment de pseudomozaic, pe un suport de ciment roșcat, așezat deasupra unui strat de pământ de umplutură.

După reconstrucție, în templu au fost aduse unele ofrande care făcuseră parte din tezaurul său înainte de distrugere. În centrul *pronaosului* se aflau lespezile din marmură ale bazei unei statui a Afroditei, bogat decorate cu bucranii, ghirlande și phiale, purtând o dedicație către zeiță din partea preotului acesteia, Athenagoras, fiul lui Theodotos [5]. Tot în *pronaos* zăcea răsturnat un relief votiv reprezentând Moirele, oferit de Gykeia, soția lui Theophilos, fiul lui Theodotos şi fratele preotului Athenagoras [6]. O parte din piciorul unei mese de cult, din marmură, decorat cu motive vegetale, de inspirație pergameniană, se mai afla *in situ* în fața resturilor bazei statuii de cult a zeiței din *naos*. Cele trei piese datează din prima jumătate (sau din al doilea sfert) al sec. III a. Chr. Printre celelalte piese, provenite din tezaurul templului, menționăm fragmentele dintr-un flacon ptolemaic de faianță, de tip *Mit Rahine*, din al doilea sfert al veacului al III-lea [7], și câteva *pelikai*, unele în stil *West Slope*, altele acoperite numai cu firnis negru, de la sfârșitul sec. IV a. Chr.

Concomitent cu reconstrucția templului Afroditei a avut loc reamenajarea spațiului de la răsăritul acestuia. Cea mai mare parte a suprafeței, până la altarul lui Zeus (probabil și mai la nord, din nefericire nesezisat în cursul săpăturilor mai vechi), a fost acoperită cu un nou pavaj, denumit 2 + 1 (pavajul 2, reparat pentru a deveni pavajul 1), alcătuit din pietricele și cioburi bătute, instalat peste un strat subțire de umplutură, care suprapunea resturile unui pavaj anterior, denumit „pavaju 3". Pavajul 2 + 1 acoperea canalul sacrificial, dezafectat, care, împre-

[4] Se poate totuși remarca un oarecare paralelism cu constatările echipei de arheologi de la Olbia. Iată relatarea lui J. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija ol'vijskogo polisa*, Moscova, 1989, p. 261 — 262 : „Olbienii au demontat (la sfârșitul sec. II a. Chr.) construcțiile monumentale din *temenos*, cu excepția altarului. În aceeași vreme, celelalte clădiri din *agora* au încetat de a mai exista : edificiile comerciale, conductele de apă, *dikasterion*, gimnazul, ale căror ziduri au fost demolate. Viața în cartierele civile din Orașul de Sus și de Jos s-a oprit de asemenea. Stratul sec. I a. Chr. lipsește în cea mai mare parte a platoului superior, la sud de Severnaja Balka, după constatările săpătorilor de la Olbia și a autorului însuși. Se pare că la începutul sec. I a. Chr. teritoriul locuit al orașului a suferit o considerabilă restrângere, mult înainte de marea distrugere provocată de geți. Orașul a păstrat numai partea meridională a « triunghiului olbian », care se va menține până în epoca romană". Aceste concluzii, încă nesusținute de un dosar arheologic, fuseseră expuse, de mai multe ori înainte, de către Elena I. Levi, ultima dată în cartea ei *O'lvija*, Kiev, 1983. Este de dorit ca și colegii noștrii de la Olbia să prezinte dovezile arheologice ale acestei constatări, de cea mai mare importanță pentru istoria orașelor vest și nord-pontice, la sfârșitul elenismului.

[5] G. Bordenache, StCl, 9, 1967, p. 145 urm. ; eadem, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969, cat. 278, pl. CXX ; Pippidi, ISM I, cat. 113.

[6] G. Bordenache, StCl, 9, 1967, p. 147 ; eadem, *Sculture*... cat. 60, pl. XXVII ; Pippidi, ISM, I, cat. 114.

[7] P. Alexandrescu, in *Festschrift N. Himmelmann*, Bonn, 1990, p. 305 urm., idem, StCl, 26, 1989, p. 116 urm.

ună cu blocul η cu inel de bronz, servise la oficierea sacrificiilor animale, în fața altarului lui Zeus Polieus, încă din veacul al VI-lea a. Chr. Dezafectarea lui, probabil și a blocului η, pune problema unor schimbări de structură în organizarea cultului lui Zeus din jurul altarului, în ultima perioadă de existență a zonei sacre. Altarul însuși și bazele situate de-a lungul laturii sale de sud par să fi funcționat însă și în această ultimă perioadă.

Pavajul 2 + 1 acoperea și resturile unei baze de stelă (φ), situată către marginea de SE a gropii sacre. Ea fusese deteriorată și dezafectată anterior, poate odată cu canalul sacrificial, în momentul avarierii templului Afroditei. Pavajul a fost așezat peste bucățile acestei baze, ascuzîndu-le.

După instalarea acestuia, au fost ridicate deasupra lui câteva monumente noi. Oarecum paralel cu latura de est a templului Afroditei și la răsăritul gropii sacre, au fost așezate, în șir linear, patru baze de stele (π, ρ, ς, τ). Două dintre ele purtau pe fața superioară câte o inscripție cu numele dedicantului Baza π purta numele tribului *Boreis* [8]. Mai spre est, paralel cu acestea, formând împreună un ansamblu monumental unitar, se găsea baza ξ a unui monument votiv. Ansamblul avea probabil o legătură cu cultul zeiței Afrodita.

Dispunem de câteva piese pentru precizarea cronologiei pavajului 2 + 1. Din stratul de umplutură care îl separa de cel anterior provine un fragment de crater pergamenian *West Slope* (**C 192**), iar din cuprinsul pavajului propriu-zis au fost extrase mai multe materiale arheologice, dintre care cele mai recente sunt : un fragment de platou *inverted rim* (**C 214 bis$_4$**), un bol, (**C 209**), două străchini (**C 210, 211**) și o cană *rolled rim* (**C 253**).

Avem și câteva documente ceramice recuperate din pământul de umplutură de sub pavimentul *pronaosului* templul Agroditei : un fragment de platou ESA (**C 230$_4$**) și unul dintr-o amforă Pseudo-Cos.

Unele refaceri au fost constatate și la alte monumente ale zonei sacre. Dintre acestea menționăm faza a IV-a a templului lui Zeus și ultima formă prezentată de *propylon*, naintea distrugerii definitive. Din nefericire observațiile stratigrafice lipsesc, dar operațiile de refacere ar putea fi corelate cu rezultatele expuse mai sus.

II

După un interval nu prea lung de la aceste operații, zona sacră a suferit o nouă distrugere și a fost incendiată. Urmele au fost identificate abia în cursul săpăturilor noastre. Deși relativ modeste, ele reprezintă singura dovadă a celui mai grave agresiuni suferită de monumentele sacre ale orașului, care au trebuit apoi abandonate, iar spațiul însuși desacralizat.

Un strat subțire de arsură, numit *arsura 3*, discontinu dar consistent, a fost identificat cu claritate pe profilele secțiunilor S IV și S VI/1971 și se regăsește — deși nu a fost recunoscut ca atare — pe profilul de sud al secțiunii V/1956. Arsura odihnește peste pavajul 2 + 1, care păstrează urmele unui incendiu puternic sub forma unor pete întinse înroșite. Arsura 3 atinge, în dreptul muchiilor, bazele monumetale μ și ν.

[8] Pippidi, ISM, I, cat. 146.

În stratul arsurii 3 au fost descoperite și materiale arheologice, dintre care cel mai recent este un fragment de *skyphos* pergamenian *West Slope* tardiv (**C 193**).

*

După incendiul și distrugerile pe care le-a provocat, cele mai multe dintre monumentele zonei sacre au fost acoperite cu un strat de pămînt brun închis, observat și descris de Victoria Andronescu. Unele au fost în intregime înghițite, în timp ce clădirile mai înalte au fost acoperite numai la bază. Motivul acestui act de pietate, realizat de histrieni, a fost desigur acela de a îngropa pentru a proteja întreaga zonă, și astfel de a o desacraliza.

Acest strat era bogat în materiale arheologice. Voi aminti numai piesele semnificative, din punct de vedere cronologic : două fragmente de platouri *rolled rim* (**C 214 bis, 215**), un *lekythos* fragmentar cu cioc lateral (**C 267**) și un bol hemisferic (**C 272**) ; ceramică getică cu mâna : vase-borcan (**C 307, 313**) ; ceramică getică cu roata : fructieră (**C 317_2**) ; ceramică sarmatică : vas-borcan (**C 321**).

De la baza acestui strat au fost practicate câteva gropi de deșeuri. Una a fost înregistrată de Victoria Andronescu pe profilul secțiunii II/1956. Alta, mult mai mare, a apărut pe profilul de sud al secțiunii S IV/1971. Aceasta din urmă, purtând indicativul 11, a traversat atât pavajul 2+1, cât și stratul arsurii 3. Ea se găsea amplasată aproximativ deasupra gropii sacre, pe care a dezafectat-o, și peste colțul de sud-est al terasei templului Afroditei, pe care l-a deranjat. Groapa 11 era umplută cu numeroase resturi : cioburi, fragmente de țigle, oase de animale, cenușă, pămînt „gras" de culoate verzuie, scorii de fier etc. Dintre piesele semnificative cronologic semnalăm : o ștampilă de amforă rodiană (**A 48**) ; ceramică fină : platou *everted rim* (**C 212**), platouri ESA (**C 230_3, 231_4, 236, 237, 240**), bol carenat (**C 269**), castron *rolling rim* (**C 276**), platou „histrian" (**C 283**) ; ceramică getică cu mâna : vas de provizii (**C 301**), vase-borcan **C 303, 304, 309_2**) ; ceramică getică cu roata : castroane (**C 316_3, 316 bis**).

*

Un al doilea strat de arsură, numit *arsura 2*, mult mai consistent decât cel precedent, a fost identificat — încă din 1956 de către Victoria Andronescu — aproape pe întreaga suprafață a zonei sacre, deja dezafectate. El atestă o nouă distrugere prin foc, survenită la un interval scurt după cea precedentă. Focul a lăsat numeroase urme la suprafața stratului-cuvertură, pe care l-a întărit și înroșit pe alocuri. Unele monumente, deja în ruină, și care nu fuseseră cu totul acoperit de stratul-cuvertură, au fost puternic afectate, ca — de pildă — resturile templului Afroditei și — pentru a doua oară — baza μ din preajma altarului lui Zeus Polieus.

Din arsura 2 provin câteva piese, semnificative din punct de vedere cronologic : ștampile de amfore, dintre care cea mai recentă de la o amforă rodiană (**A 45**) ; un fragment de *fish plate* (**C 284**), un fragment de oală sarmatică (**C 322**). Un fragment de vas borcan getic (**C 399**) se găsea deasupra pavajului 2+1 și sub arsura 2.

Arsura 2 atinge grosimea cea mai mare (0,24—0,40 m) în templul Afroditei. Ea acoperea în întregime *pronaos*ul și intrarea (cea din *naos*

fusese evacuată încă din antichitate), revărsându-se și dincolo de ziduri, pe terasa templului și chiar în afara acesteia. Continuitatea stratului de distrugere din interiorul sactuarului cu situația stratigrafică din exteriorul lui a putut fi certificată acolo unde resturile de distrugere și arsura se prelungeau pentru a se confunda, formând ceea ce am numit *arsura 2*.

În interiorul templului arsura conținea : resturi compacte de combustie, bârne carbonizate din acoperiș (unele de peste 1 m lungime și 0,14—0,24 m grosime), în poziție aproape transversală față de axa construcției; o mare cantitate de țigle și olane din acoperiș (*kalyptere* și *strotere*) ; numeroase fragmente de vase, amestecate cu ceea ce rămăsese din tezaurul templului (asupra căruia am zăbovit mai sus). Piesele cele mai recente sunt : patru picioare de cratere (**C 259, 261, 262, 262$_1$**) și ceramică getică cu mâna : vase-borcan (**C 304$_2$, 305**) și o cățuie „dacică" (**C 314**). Pe terasa templului : un fragment de castron getic cu roata (**C 316$_2$**).

După observațiile noastre, incendiul s-a produs în templul deja ruinat și dezafectat, a cărui terasă fusese deranjată de groapa 11, pe colțul de sud-est.

*

Arsura 2 a fost la rândul ei acoperită de un strat de lut aproape curat, de grosime variabilă, întins aproape pe toată suprafața zonei sacre. El pare a fi servit și la stingerea incendiului, după urmele roși lăsate la suprafața de contact cu arsura 2. La baza lui se găseau variate materiale arheologice, dintre care cele mai recente erau următoarele : platouri *everted rim* (**C 214**) și ESA (**C 233, 235$_2$**), un fragment de *lagynos* de Chios (**C 266**), boluri hemisferice (**C 273$_2$, 273$_3$**), un fragment de cană histriană cu pastilă (**C 255$_7$**) ; ceramică getică cu mâna : picior de fructieră (**C 311**) ; ceramică getică cu roata : strachină (**C 316**).

Stratul de lut pare a sta într-un raport de succesiune imediată cu arsura 2, cele două elemente stratigrafice făcând parte din același moment cronologic : al incendiului și al stingerii acestuia.

III

După grava criză și efectele ei, ale căror urme, surprinse arheologic, au fost descrise mai sus, am constatat indiciile unei reamenajări civile a locului.

Mai întâi, desigur, au trebuit extrase, din maldărul de dărâmături, materialele necesare reconstrucției orașului. Așa se face că nu am mai descoperit la fața locului nimic din elevația contrucțiilor sacre, temple, monumente votive, altare etc. Totuși câteva blocuri dintr-un templu doric de marmură, dedicat în veacul al III-lea a. Chr. unei divinități sincretice numită Θεὸς Μέγας, zăceau departe de edificiul din care făcuseră parte, împrăștiate în spațiul dintre templele lui Zeus și al Afroditei [9]. Blocurile, abandonate pe drum, odihneau peste stratul cuvertură din lut aproape curat, deasupra arsurii 2. Un fragment de

[9] V. Andronescu, Materiale 5, 1959, p. 287 ; eadem, *ibidem*, 6, 1959, p. 270 ; G. Bordenache și D. M. Pippidi, BCH, 83, 1959, p. 455 urm ; M. Mărgineanu-Cârstoiu, Dacia, N.S., 33, 1989, p. 79 urm. ; eadem, în *Bautechnik der Antike*, Mainz, 1991, p. 148 urm.

capitel votiv din calcar, din prima jumătate a sec. V a. Chr., fusese părăsit şi el în faţa ruinelor templulului lui Zeus [10].

Primele semne ale reamenajării se vădesc în umplerea şi ridicarea locului, în nivelarea şi egalizarea terenului pe care se aflau ruinele, prin aşezarea unui pământ de umplutură de grosime variabilă, ajungând sau chiar depăşind 1 m. Deasupra acestuia au apărut primele indicii ale folosirii terenului în scop civil. Peste colţul de nord-vest al terasei templului Afroditei s-a ridicat un cuptor gospodăresc. În dreptul fostei gropi sacre s-a săpat groapa 10, de la nivelul superior al pământului de umplutură, tăind toate straturile inferioare, inclusiv groapa 11. Din aceasta au fost extrase numeroase materiale arheologice, dintre care cele mai recente sunt : platouri ESA (**C 231_1, 234, 236_1**), o parte dintr-o amforetă (**C 250**), dintr-o cană histriană cu pastilă (**C 255_9**) ; ceramică getică cu mâna : vase-borcan (**C 303, 306, 308**).

*

Peste spaţiul terasat, care acoperea ruinele monumentelor sacre greceşti, histerienii au prelungit reţeaua stradală a oraşului. Strada C/1954, similară ca orientare (VSV-ENE) unora dintre străzile romane, care continuau probabil sistemul stradal anterior [11], a fost aşezată peste fostul *propylon*. Ea ducea până în dreptul laturii răsăritene a zidului contemporan de incintă. Ea se încrucişa cu alte două artere, una în direcţia NV (D/1956), celelalte două către SSE (A/1966 şi B/1971). Strada C/1954, largă de circa 3,20-4,14 m, era bordată, de o parte şi de alta, cu pietre mari. Strada A/1956 era pavată cu macadam, din mai multe straturi de pietriş şi cioburi pisate. Străduţa B/1971 avea o lărgime medie de 1,50—2,20 m şi era pavată cu lespezi de şist verde.

Străzile separau unităţi urbane. La est de vechiul templu al Afroditei s-a ridicat o locuinţă (L 1) cu trei încăperi, aliniate la nord către strada C/1954. Spre sud ea era prevăzută cu o curte unde, în colţul de SV, se găsea un cuptor gospodăresc. Locuinţa a avut trei podele succesive. Pe cea de-a doua se găseau *in situ* doi *kantharoi* (**C 268 bis** şi **C 268 bis_1**). O altă locuinţă (L 2) s-a instalat direct peste ruinele templului Afroditei şi peste cuptorul gospodăresc din colţul de NV al terasei acestuia. Ea era mărginită de trei străzi, A/1966, B/1971 şi C/1954 şi se compunea din mai multe încăperi, în jurul unei mici curţi interioare. De-a lungul mai multor transformări, această locuinţă a durat până către sfârşitul veacului al IV-lea p. Chr. [12].

IV

Aceste date stratigrafice se constituie într-o succesiune relativă, care poate fi rezumată în următoarele etape :

1. Faza IV a templului Afroditei ; amenajarea unei părţi din *temenos*, în jurul gropii sacre ; instalarea pavajului 2 + 1,

[10] V. Andronescu, Materiale, 6, 1959, p. 268—269 ; D. Theodorescu, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 261 urm. ; M. Mărgineanu-Cârstoiu, *ibidem*, 28, 1984, p. 157 urm.

[11] Pentru reţeaua urbană romană, Al. S. Ştefan, *art. cit.*, p. 39 urm. ; Al Suceveanu şi A. Sion, *ibidem*, 43, 1974, p. 1 urm.

[12] O fotografie a faţadei de nord a acestei locuinţe, în sec. III — IV p. Chr., în Materiale, 8, 1962, p. 387, fig. 3, împreună cu descrierea săpăturii din nivelul corespunzător a Victoriei Andronescu.

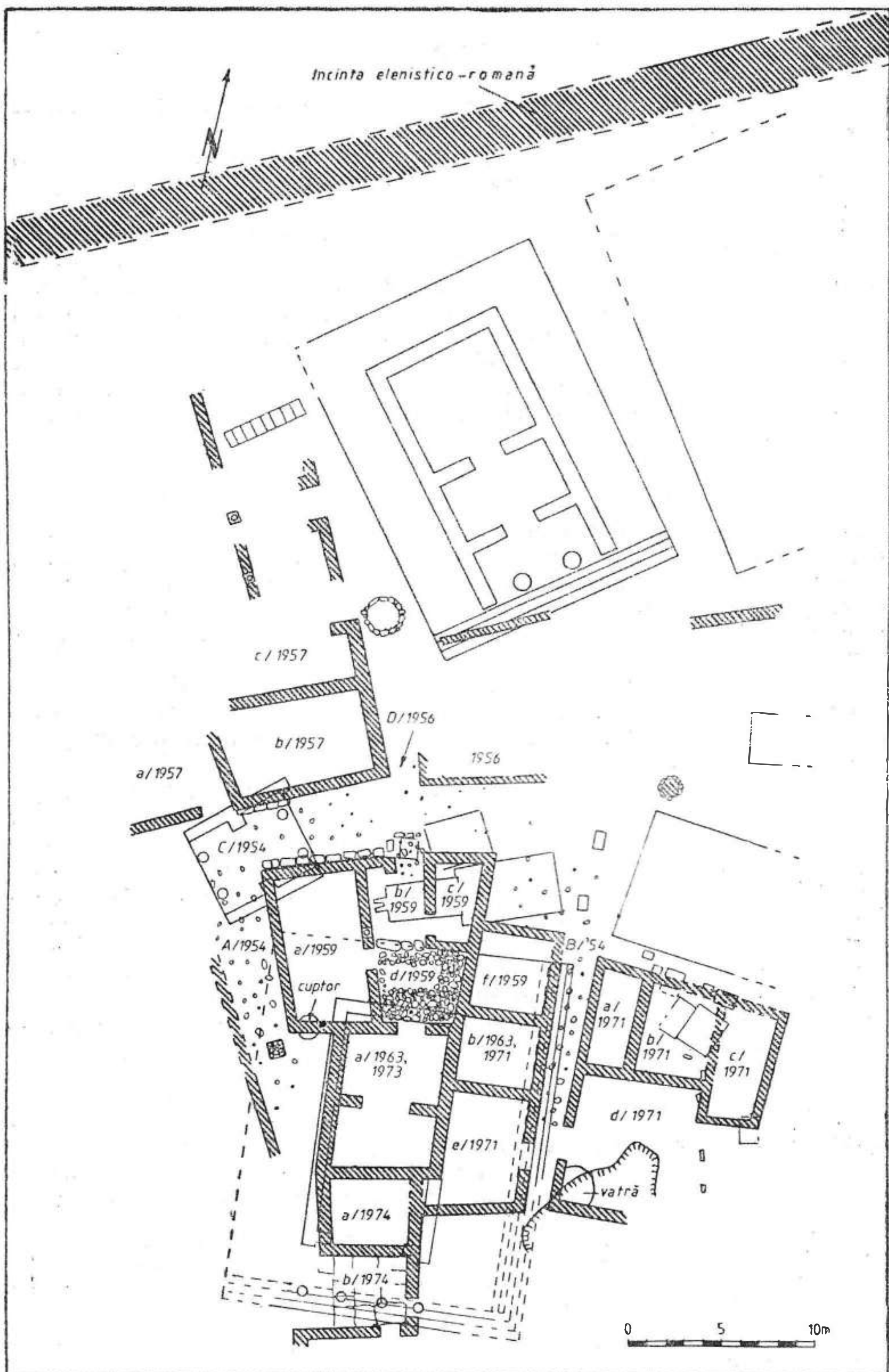

Fig. 3. Nivelul roman I suprapus zonei sacre.

peste canalul sacrificial și a resturilor bazei de stelă φ; așezarea a 4 baze noi de stelă (π, ρ, ς, τ), probabil și a bazei ξ; faza II propylon și IV templul lui Zeus.

2. Reluarea cultului.

3. Distrugerea și incendierea zonei sacre; arsura 3; urme de arsură pe pavajul 2 + 1 și pe bazele monumentelor μ și ν. Distrugerea templului Afroditei și a celorlalte monumente ale zonei sacre.

4. desacralizarea zonei; acoperirea ei cu un strat de pământ-cuvertură; groapa 11 care deranjează groapa sacră și colțul de SE al terasei templului Afroditei.

5. O nouă distrugere și incendiere; arsura 2; incendierea și prăbușirea acoperișului templului Afroditei.

6. Acoperirea zonei cu lut.

7. Nivelarea și terasarea zonei; groapa 10; cuptor gospodăresc.

8. Începutul implantării cartierului civil; prelungirea rețelei stradale; ridicarea primelor locuințe.

V

Documentele arheologice care servesc ca puncte de reper cronologic în această succesiune stratigrafică sunt în special fragmentele ceramice.

Pentru prima etapă (1) nu dispunem decât de două piese. Prima este un fragment de crater pergamenian *West Slope* (**C 192**), apărut sub pavajul 2 + 1. După D. Behr[13], piesele cele mai vechi ale acestui tip datează la Pergam către 190 — 180, iar cele mai noi sunt din primul sfert al sec. I a. Chr. Cea de-a doua, un fragmennt de platou ESA, **C 230₄**, apărut sub pavajul fazei a IV-a a templului Afroditei, reprezintă cea mai veche descoperire la Histria a ceramicii ESA. Tipul de platou aparține grupului definit de Ph. Bruneau „pergaménien noi"[14], din care unele forme — printre care și cea de la Histria — se pot regăsi și în ceramica arsă oxidant. Este motivul pentru care considerăm fragmentul în discuție ca aparținând categoriei ESA. Grupul se regăsește la Efes, Čandarli, Pergam, Priene, Samos, ceeace l-a determinat pe Ph. W, Kenrick[15] să presupună o origine vest-anatoliană. Tipul acesta este însă înregistrat și în regiunile răsăritene ale Mediteranei, la Tarsus, Antiochia și Tel Anafa. La Histria întregul grup este bine reprezentat. În săpăturile noastre au fost identificate și două forme noi, un bol hemisferic (**C 241**) și un caliciu (**C 242**).

*

Unicul fragment cu valoare cronologică recuperat din arsura 3 provine de la un *skyphos* pergamenian *West Slope* tardiv, cu decorație incizată (**C 193**). Stilul cu incizii a fost înregistrat în săpăturile de la Per-

[13] D. Behr, IstMitt, 38, 1988, p. 155 urm., mai ales cat. 69, fig. 16, pl. 16/7, cu un decor diferit: AvP, I, 2, Beiblatt 36/5, 37/1, 38/4.

[14] Ph. Bruneau, *Délos*, XXVII, p. 248.

[15] *Berenice*, III. 2, p. 52 — 57: „the comparison of samples analysed with samples of Black Glaze B 2 and the Ionian Megarian Bowls reinforces this suspicion".

gam începând cu mijlocul veacului al II-lea [16]. Piesa noastră se apropie însă și de stilul *Leaf Group* atic, datat de S. Rotroff între 100 și 80 a. Chr. [17]. Forma vasului, încadrată de D. Behr în varianta C, se regăsește la Pergam până la sfârșitul sec. I a. Chr.

*

Documentele ceramice, asigurate stratigrafic, pentru cronologia celei de-a patra etape a succesiunii noastre, și anume stratul cuvertură de pământ brun închis și groapa 11, sunt numeroase.

În această poziție se găseau platourile cu firnis *everted rim* și *inverted rim*. Primul tip (**C 212**), din care alte două exemplare au apărut și în inventarul funerar al tumulului XXXVII din necropola orașului [18], nu era foarte răspândit în bazinul egeic, unde îl regăsim numai la Samos [19]. În schimb este înregistrat în răsăritul Mediteranei, la Amathonta în Cipru [20], la Antiochia [21] și la Samaria [22], și este bine reprezentat în Italia, în ceramica Campana A [23]. Cum tumulul XXXVII poate acum fi datat într-un interval care poate coborî până în primul sfert al sec. I a. Chr. [24], fragmentul discutat ar putea și el fi încadrat astfel.

Platourile *inverted rim* sunt reprezentate de cinci exemplare: **C 230$_3$, 231, 236, 237, 240**. Ele aparțin categoriei ESA. În afară de **C 230**, discutat mai sus, menționăm în chip special **C 231**, din același grup, formă care se regăsește la Samos [25] și la Tel Anafa [26], precum și în depozitul F din *agorá* de la Athena [27], datat de J. W. Hayes începând cu anul 73 a. Chr. [28].

Interesant este și fragmentul de platou **C 214 bis**, care apare de asemenea în depozitul F din *agorá* de la Athena [29], iar la Pergam corespunde tipului Sa 9, datat prin context și tipologic în intervalul dintre sfârșitul sec. II și al treilea sfert al sec. I a. Chr. [30]. Tipul apare ceva mai devreme, în cursul veacului al II-lea, la Koroni [31], Antiochia [32], Samaria [33], Tarsus [34] și chiar la Olbia [35] (în depozitul din *agorá*, datat de Elena Levi,

[16] Behr, *op. cit.*, p. 109.
[17] S. Rotroff, Hesperia, 60, 1991.
[18] *Histria*, II, p. 191 — 192, pl. 95.
[19] *Samos*, IV, p. 112, cat. 248, Beil. 88.
[20] E. Burkhalter, BCH, 101, 1987, p. 371, cat. 53 — 5.
[21] *Antioch*, IV, 1, p. 11, cat. 15f, pl. 1.
[22] *Samaria*, III, p. 283, fig. 54/15, 220, fig. 37/5.
[23] J. P. Morel, *Céramique campanienne : les formes*, Roma, 1981, cat. 1312 i. De curând a fost înregistrată și în Africa de Nord, *Berenice*, III, 2, p. 14 și 15, fig. 2, B4.
[24] Vezi mai jos nota 65.
[25] *Samos*, IV, p. 128, cat. 382, Beil. 5.
[26] *Tel Anafa*, pl. 1 — 10, numeroase exemplare.
[27] *Agora*, V, p. 5, 11, cat. F. 1, pl. 60.
[28] J. W. Hayes, Hesperia, 42, 1973, p. 416 urm.
[29] *Agora*, V, p. 14, cat. F 42, pl. 65.
[30] PF, VI, p. 119 — 120, pl. 14.
[31] Edwards, Hesperia, 31, 1962, p. 40, fig. 8/58.
[32] *Antioch*, IV, 2, p. 11, cat. 14 u, pl. 1 (*fish-plate*).
[33] *Samaria*, VII, p. 252, fig. 5/5.
[34] *Tarsus*, I, p. 212 — 213, cat. 27 — 38, mai ales cat. 31, fig. 120, 179 (*middle Hell. Unit*).
[35] *Ol'vija*, p. 254, fig. 15/3.

cu ștampile de amforă, până către 163 a. Chr.), ceea ce l-a îndemnat pe C. Meyer-Schlichtmann să presupună introducerea lui la Pergam și la Athena dintr-unul din celelalte centre mediteraneene.

Lekythos-ul cu cioc lateral este o formă frecventă în contextele din sec. I a. Chr. și începutul celui următor [36]. Fragmentul **C 267**, căruia îi lipsește gura nu poate fi încadrat mai strâns. Diverse variante au apărut în tumulul XV din necropola histriană [37].

Bolul carenat **C 269** are două replici în inventarul funerar al tumulului XXXVII din necropola orașului [38], toate trei vasele imitând — probabil în ceramica histriană — o formă considerată de Ph. Kenrick ca produsă la Cnidos (*Knidian Grey Ware*) [39]. Forma este foarte răspândită în bazinul egeic. Le Delos este înregistrată într-un context de la sfârșitul sec. II — începutul sec. I a. Chr. („Casa comedianților") [40]. La Pergam corespunde tipului S 2, datat în intervalul dintre sfârșitul sec. II a. Chr. [41] și începutul sec. I p. Chr., continuând a fi produs chiar până la jumătatea secolului, așa cum rezultă din prezența lui în depozitul G din *agorá* de la Athena [42]. Forma este atestată și în unele cetăți pontice, la Mirmekion și la Tiritake [43].

În sfârșit menționăm castronul *rolling rim* **C 276**, o copie probabil histriană după modelul milesian [44], precum și platoul histrian **C 283**, care are o replică identică în tumulul XV [45].

Ștampila de amforă rodiană, cu numele fabricantului *Hermaios*, are o deosebită valoare în precizarea încadrării cronologice a acestei depuneri. Acest nume a fost datat de Virginia Grace „of late period IV if not later" [46], adică până în anul 80, dacă nu chiar mai târziu. Ea permite restrângerea cronologiei acestei etape cu data pe care o oferă, deci din al doilea sfert al sec. I a. Chr.

Din aceeași etapă provin și câteva fragmente de ceramică negrecească Au fost recoltate 12 fragmente de vase getice. Dintre acestea 9 provin de la vase lucrate cu mâna: vas de provizii (**C 301**), vase-borcan (**C 303, 304, 304_1, 307_1, 307_2, 309, 309_2**), ceașcă „dacică" (**C 313**). Două provin de la castroane lucrate la roată (**C 316_2, 316_3**), iar un al treilea de la o fructieră lucrată la roată (**C 317_2**). Un al doilea grup este format din ceramica sarmatică, din care s-au descoperit două fragmente de borcan lucrat cu mâna (**C 318, 321**).

[36] La *Délos*, XXVI, D 257, D 183, p. 47, într-un context din ultimul sfert al sec. II — începutul sec. I a. Chr. Grupa 4 de la Pergam, PF, VI, p. 175 — 176, Kr 9 și Kr 10, pl. 24, are un *terminus ante quem* la începutul sec. I p. Chr. În necropola de la Tomis, Bucovală, p. 68, mormântul 43/a, împreună cu un opaiț datat de Iconomu, cat. 119, în al doilea sfert al sec. I a. Chr.

[37] Vezi mai jos p. 261, *Anexă*, c—d.

[38] *Histria*, II, p. 194 — 195, XXXVII/12 și XXXVII/24, pl. 95 și 98.

[39] *Berenice*, III, 2, p. 58 — 59.

[40] *Délos*, XXVII, p. 256, D 174, fig. 130.

[41] PF, VI, p. 64 — 65, mai aproape de cat. 8 și 9, „spätestens ab der Mitte des 1. Jhs. v. Chr.".

[42] *Agora*, V, p. 28, G 52, pl. 66.

[43] MIA, 25, 1952, p. 296, fig. 1/3, și p. 310, fig. 9/2 și 3.

[44] IstMitt, 32 1982, p. 147, cat. 259, fig. 41.

[45] Vezi mai jos p. 261, *Anexă*, h.

[46] Al. Avram, Catalogul amforelor ștampilate, inedit.

*

Ceramica semnificativă cronologic, recoltată din arsura 2, nu este abundentă.

Amintim fragmentul de platou orizontal **C 284**, similar unei serii ESA, bine reprezentată la Tel Anafa, unde este considerată de import și atribuită fazei III (100 — 80 a. Chr. sau mai târziu)[47].

Piesele cele mai utile, din punctul de vedere al fixării cronologiei, sunt cele patru picioare de crater (sau bol?), **C 259, 261, 262** și **262_1**, descoperite, aproape toate, în stratul de distrugere al templului Afroditei. **C 259** este destul de apropiat de grupul *Black Glazed Ware with Applied Relief Decoration*, definit de Ph. Kenrick[48]. Acest grup, cunoscut și sub numele de *Plaquettes Vases*, difuzat la Alexandria, în Creta și în Italia de Sud, a cărui origine tarentină[49] a fost recent confirmată prin analize de laborator[50], nu a format încă obiectul unei cercetări speciale. Cronologia lui depinde de o *hydrie* de la Alexandria, descoperită împreună cu un vas Hadra, datat cu inscripție către 261/260 a. Chr.[51]. Profilul fragmentului histrian însă se apropie mai degrabă de acela al unui vas descoperit la Delos și datat de A. Laumonier la sfârșitul sec. II — începutul sec. I a. Chr.[52]. Această cronologie joasă este în acord cu aceea a celorlalte trei fragmente, dintre care cel mai caracteristic este **C 261**, analog altor vase din aceeași perioadă de la Delos („Casa comedianților"[53]), precum și unuia de la Samaria[54], datat de Crowfoot înainte de anul 30 a. Chr. Această datare a fost confirmată la Hama și la Tel Anafa, unde L. A. Cornell situează asemenea piese între 125 și sfârșitul sec. I a. Chr.[55].

Descoperirea unei ștampile de amforă rodiană cu eponimul *Archembrotos II* **(A 45)**, din care un alt exemplar a fost descoperit la Atena, în stratul de distrugere Sylla, către 85 a. Chr.[56], permite restrângerea cronologiei după această dată.

În aceeași poziție stratigrafică se găseau și patru fragmente de ceramică getică. Trei dintre ele proveneau de la vase lucrate cu mână: două vase-borcan **(C 304_2, 305)** și o ceașcă „dacică" **(C 314)**; unul de la un castron lucrat la roată **(C 316_2)**. Fragmentele au fost găsite în stratul de distrugere din templul Afroditei. Tot în arsura 2, în partea de vest a terasei templului, a apărut și un fragment de vas sarmatic **(C 322)**.

[47] *Tel Anafa*, p. 269, pl. 31, cat. P13TA75, considerat import.
[48] *Berenice*, III, 2, p. 82 — 85, fragmentele B 112.
[49] W. Züchner, JdI, 1951, p. 192 urm.
[50] *Berenice*, III, 2, „Appendix I, section (a), groupe 9a".
[51] Pagenstecher, *Expedition E. von Sieglin*, I, Berlin, 1913, p. 57. fig. 59.
[52] *Délos*, XXXI, cat. 6089, pl. 111 și 143.
[53] *Délos*, XXVII, p. 247, D 51, fig. 126 („samien ancien").
[54] *Samaria*, III, fig. 54/17, și poate forma 27 din lista lui Crowfoot, *ibidem*, p. 312.
[55] *Tel Anafa*, p. 198 — 200.
[56] Al. Avram, *op. cit.*

*

Stratul de lut care acoperea arsura 2, reprezentând a şasea etapă, era pe alocuri aderent la stratul de arsură. Fragmentele ceramice recoltate la baza lui nu au putut fi de fiecare dată atribuite unuia sau altuia decât cu dificultate.

Remarcăm mai întâi două fragmente de platouri ESA (**C 233** şi **235_2**). Unul dintre acestea (**C 233**) are o analogie la Tel Anafa, unde este atribuit celei de a III-a faze („100 — 80 and later")[57]. De asemenea a apărut şi un fragment de *lagynos*, probabil de provenienţă chiotă (**C 266**). Un exemplar similar a fost descoperit la Tomis, împreună cu un opaiţ de la sfârşitul sec. II — începutul sec. I a. Chr. Ceramica de uz curent este reprezentată de o amforetă (**C 246**) şi două fragmente de căni histriene cu pastilă (**C 255_2** şi **255_7**, ultima chiar în cuprinsul stratului). Au fost descoperite şi trei fragmente de străchini getice, două lucrate cu mâna (**C 311, 313_3**), şi una la roată (**C 316**).

*

Piesele cele mai caracteristice, din punctele de vedere cronologic, din etapa a şaptea a succesiunii stratigrafice din zona sacră provin aproape exclusiv din groapa 10.

Dintre fragmentele de platouri ESA, descoperite în acest context (**C 231_1, 234, 236_1**), cel mai semnificativ este **C 234**, de la un vas importat dintr-un centru din bazinul oriental al Mediteranei. Un exemplar similar, poate chiar din acelaşi centru de producţie, a fost descoperit la Samos[58], un altul la Lesbos[59]. Ele se încadrează în forma 3 din clasificarea lui Hayes, pe care ceramistul canadian o situează în intervalul cuprins între sfârşitul sec. II şi ultimul deceniu al sec. I a. Chr.[60].

Printre piesele de uz curent, semnalăm un platou cu buza orizontală (**C 281**), formă bine cunoscută la Pergam[61].

Ceramica getică este şi ea prezentă. Fragmentul **C 303_1** provine de la un vas de provizii lucrat cu mâna. Alte două aparţineau unor vase-borcan (**C 306, 308**)[62].

57 *Tel Anafa*, pl. 10 din faza III.

58 *Samos*, IV, p. 128, cat. 381, Beil. 55.

59 F. N. Pryce, JHS, 60, 1940, p. 97, fig. 1/1.

60 Hayes, *EAA Atlante* II, p. 141.

61 AvP, 14, 1990, 12, p. 132, cat. 18.

62 Adăugăm la acest dosar câteva fragmente semnificative de ceramică getică, recoltate în situaţii stratigrafice similare, deşi nu întotdeauna raportate la una sau alta din straturile pe care le-am prezentat mai sus. Ele provin mai ales din săpăturile Victoriei Andronescu şi completează tabloul culturii materiale din care fac parte. Este vorba de fructierele lucrate cu mâna cu lustru mecanic (**C 310** şi **311**) sau la roată cu decor lustruit (**C 317 — 319**).

*

Din ultimul nivel al stratigrafiei noastre, reprezentând instalarea locuirii civile, publicăm, două vase caracteristice și anume doi *kantharoi* **(C 268 bis și 268 bis₁)** Începutul seriei acestui tip la Pergam (S 8) este situat de C. Meyer-Schlichtmann cel mai târziu către ultimul sfert al veacului al II-lea, iar sfârșitul ei în ultimii ani ai veacului I a. Chr. sau începutul celui următor [63].

VI

Iată câteva concluzii care se impun din datele expuse mai sus :

1. Reperele cronologice care se succedă în etaje din stratigrafia cuprinsă între arsura 3 și primul nivel al locuirii civile indică un interval între sfârșitul sec. II și sfârșitul sec. I a. Chr., redus, prin cele două ștampile de amforă rodiană **(A 45 și 48)**, între al doilea sfert și sfârșitul sec. I a. Chr.

2. Ceramica recoltată în situații stratigrafice sigure și clare nu permite surprinderea unor diferențe cronologice semnificative între niveluri. O anumită uniformitate domnește în aspectul acestei ceramici provenind din straturile cuprinse mai ales între cel de cuvertură de peste arsura 3 și groapa 10 [64]. Această situație se explică fie prin insuficiența descoperirilor, fie prin succesiunea rapidă a împrejurărilor istorice care au avut drept efect etapele stratigrafice, mai accelerate decât evoluția formelor ceramice.

3. Prezența ceramicii getice, într-o destul de mare varietate morfologică, pune problema prezenței getice la Histria. Această ceramică este prezentă în straturile *care suprapun arsura 3*, fiind constant înregistrată până la stratul de nivelare și groapa 10. Pentru a mă rezuma strict numai la dosarul arheologic al problemei, aș vrea să precizez poziția ocupată de descoperirile de la Histria în cadrul cunoștințelor noastre asupra civilizației geto-dace, din etapa clasică a dezvoltării ei. Analogiile cele mai

[63] PF, VI, p. 69, tipul S 8, cat. 28, pl. 4/8.29. În cursul vizitei sale la Histria, în vara anului 1981, H. S. Robinson a datat aceste vase în epoca lui Augustus.

[64] Este interesantă apropierea care se stabilește între ceramica din aceste niveluri și două ansambluri funerare din necropola tumulară a Histriei, și anume cele din tumulii XXXVII (*Histria*, II, p. 192 — 196, pl. 79, 95 — 98) și XV (inedit). Acestea contribuie la îmbogățirea repertoriului ceramicii elenistice târzii de la Histria, încă sărac și puțin cunoscut.

Primul cuprinde un inventar funerar destul de variat. Ca elemente de datare dispunem de două amfore *West Slope*. Cronologia propusă de noi (mijlocul sec. II a. Chr.) poate acum fi coborâtă către sfârșitul aceluiași secol sau începutul celui următor. Amfora atică XXXVII/8 poate fi apropiată, ca profil, de amforele atice *West Slope* publicate de S. Rotroff, atribuite de către ceramista americană grupelor *Large Leaf* și *Gaudy Amphora*, datate între 100 — 80 a. Chr., Hesperia, 60, 1991. Cât privește tumulul XV, descoperit în campania 1956 (vezi Materiale, 7, 1960, p. 255 — 256), în aceeași în care Victoria Andronescu executa cele 6 secțiuni în zona sacră, acesta a servit, prin materialul său caracteristic, la recunoașterea și datarea ceramicii elenistice târzii, scoase atunci la lumină „la templu". Publicăm acum, în anexă la Catalog, piesele ceramice caracteristice din tumulul XV, cu excepția fragmentelor a trei boluri cu

apropiate se regăsesc în aspectul dobrogean al acesteia, mai ales în materialele recent scoase la lumină din așezarea de la Satul Nou—Oltina, pe malul drept al Dunării, în apropierea actualei frontiere cu Bulgaria [65]. Unele forme, în special castroanele și fructierele lucrate la roată, cu decor lustruit, se regăsesc în această stațiune, dar și în așezările getice din Muntenia și din Moldova [66].

4. Câteva fragmente de vase-borcan sarmatice, lucrate cu mâna, erau asociate cu ceramica getică. Ele sunt, până acum, cele mai vechdocumente ale acestei populații iraniene în migrație, înregistrate în Dobrogea, într-un context sigur și bine datat [67]. Asemenea ceramică, în cantitate redusă, a fost descoperită recent și în unele *oppida* getice din Muntenia (Piscul Crăsani) și în Moldova (Poiana, Răcătău etc.), precum și în rare morminte din sudul Basarabiei, în contexte din ultimul veac a. Chr.

*

În partea a doua a acestui studiu vom încerca o analiză a izvoarelor istorice.

decor în relief, care vor apărea în lucrarea consacrată acestei categorii ceramice, pregătită de Catrinel Domăneanțu pentru seria *Histria*.

Pentru datarea ceramicii din tumulul XV dispunem de două elemente. Cel mai spectaculos este craterul a, inv. V 21145, probabil de producție histriană. El face parte din *grupa ceramicii cu angobă albă*, asupra căreia vom reveni într-un articol special. Pentru moment ne mărginim a arăta că această grupă cuprinde mai multe forme de vase, dintre care cele mai frecvente sunt cănile cu pastilă pe toartă, a căror proveniență histriană a fost propusă de Maria Coja și P. Dupont, *Histria*, V, p. 59, și care pot fi urmărite, în evoluția lor morfologică și cronologică, pe exemplarele descoperite și publicate de M. Bucovală în necropola Tomisului. Din aceeași grupă fac parte și fragmentele din lotul Lambrino, aflate în depozitul de la Histria și publicate de noi în StCl 4, 1962, p. 58 — 59, fig. 4 — 5, eronat determinate ca rodiene geometrice târzii. Câteva fragmente similare au apărut recent în nivelul sec. I a. Chr. — I p. Chr. din așezarea getică de la Bordușaui (informație G. Trohani). Craterul din tumulul XV aparține acestei grupe. Forma sa prezintă asemănări cu ceramica arretină, de exemplu H. Dragendorf — C. Watzinger, *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen*, 1918, forma IV, fig. 2, sau, mai aproape de regiunile noastre, B. Adamscheck, *Kenchreai. Eastern Port of Corinth* IV, Princeton, 1979. p. 79, ER 78, pl. 20, mai mic și acoperit cu firnis („orange gloss black in spots"). Decorul are unele elemente din repertoriul decorativ al grupei pergameniene de „*lagynoi* cu angobă albă". Dacă relația cu ceramica arretină se va confirma, craterul histrian poate fi datat către mijlocul sec. I a. Chr.

Cel de-al doilea vas (g) important pentru cronologia acestui complex funerar este bolul pergamenian (astăzi pierdut). El se încadrează în tipul N 37, propus de C. Meyer-Schlichtmann, PF, VI, p. 111 — 112, pl. 13. Prezența sa la Pergam în cisterna 6 permite datarea în intervalul cuprins între al doilea sfert al sec. I a. Chr. și începutul sec. I p. Chr., cronologie confirmată și tipologic. Vasul apare și în *Samaria* III, p. 344, fig. 83, 10, unde este datat în sec. I a. Chr. Suntem deci îndreptățiți să situăm ansamblul funerar din tumulul XV către mijlocul sec. I a. Chr.

[65] Irimia-Conovici, p. 115 urm.

[66] Vezi și I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969.

[67] Cu privire la cele mai vechi descoperiri sarmatice la vest de Nistru, vezi acum Gh. Bichir, SCIVA, 44, 1993, 2 (sub tipar) ; A. V. Simonenko, *The Problem of the Sarmatian Penetration to the North Pontic Area as to archeological Data*, Il Maer Nero, 1, 1993.

CATALOG

Stilul „West Slope"

C 192 (fig. 4). *Crater*, fr. de buză. Diam. probabil 0,300. Argilă roz. Firnis negru trecut în parte la brun-maroniu, mai lucios la interiorul vasului (fața superioară a fr.). Decor roșu, alb și din argilă aplicată : incizii fine. Lanț de flori și fructe de iederă între două linii duble incizate pralele.

Pergam.

C 193 (fig. 4 și 5). *Skyphos*, fragment de perete. Diam. max. 0,140. Argilă roz. Firnis bun negru trecut la brun portocaliu, slab lucios, la exterior și interior. Pe perete, zonă decorată : ornament vegetal incizat, între linii duble paralele incizate și șir de puncte mari albe.

Ceramică acoperită cu firnis

C 209 (fig. 5). *Bol*. Fr. de fund și de vască. Argilă roz. Firnis brun negricios, cu reflexe argintii și uleioase, acoperă tot fr. Decor imprimat : 4 palmete (2 conservate) în jurul unui cerc.

C 210 *Strachină*. Fr. de buză și de vască. Diam. 0,155. Argilă roz. Firnis granulos aproape mat, brun negricios pe exterior, jumătatea superioară, și pe interior.

C 211 *Idem*. Fr. de buză și de vască. Diam. 0,260. Argilă ocru. Firnis frumos negru, cu luciu slab, acoperă tot fr.

C 212 (fig. 5). *Farfurie „everted rim"*. Fr. de margine și vască. Diam. 0,187. Argilă roz. Firnis negru, cu luciu slab. Medalion în interior de firnis brun roșcat.

C 214 bis (fig. 5). *Platou „inverted rim"*. fr. de margine și platou. Diam. 0,250.

C 215 (fig. 5). *Platou „inverted rim"*, fr. de margine și de platou. Diam. 0,200. Argilă roz ocru. Firnis negru, slab lucios cu reflexe metalice, granulos, în parte cojit, acoperă în întregime fr., în afară de o bandă lată rezervată la interior, lângă margine.

„Eastern Sigillata A" (ESA) [68]

(numerotarea formelor după G. M. Crowfoot, *Samaria*, III, p. 309 — 312).

Forma 1, „plate or shallow bowl with incurved rim and ring base".

C 228 (fig. 5) Fr. de margine și de platou. Diam. 0,340. Argilă cenușie. Firnis negru, slab lucios pe interior și pe exterior în jumătatea superioară. Decor cu ruleta (?) pe interior la joncțiunea cu marginea.

Grupa 1. Un fr. similar la Samos, Heraion, în depozit.

C 229 (fig. 5). Fr. de margine și de platou. Diam. 0,340. Argilă *gris*-ciment. Firnis negru, fără luciu, acoperă fr. în întregime.

Grupa 1.

C 230 (fig. 6). Fr. de margine și de platou. Diam. 0,270. Argilă roz. Firnis roșu strălucitor.

Grupa 1.

C 231 (fig. 6). Fr. de margine și de platou. Diam. 0,260. Argilă cenușie. Slip *gris* închis pe exterior. Firnis negru strălucitor pe interior și pe marginea exterioară.

Grupa 1. Cp. *Agora*, V, p. 11, cat. F 1, pl. 60 ; *Samos*, IV, p. 128, cat. 382, Beil, 5 ; *Tel Anafa*, pl. 1 — 10, numeroase piese cu ardere oxidantă.

[68] După clasificarea noastră, *grupa 1* corespunde cu ESA neagră, *grupa 2* corespunde cu ESA propriu-zisă, *grupa 3* prezintă o factură tehnică apropiată de ceramica pergameniană, *grupa 4* ar putea proveni din atelierele histriene.

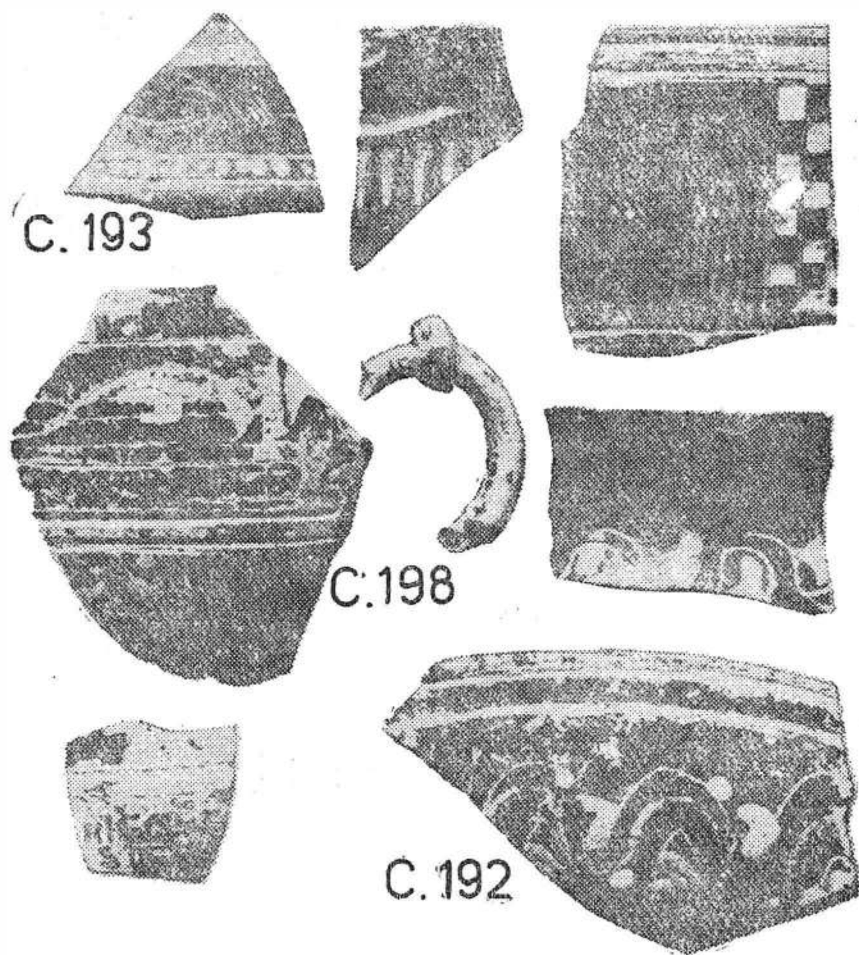

Fig. 4.

C 232 (fig. 6). Fr. de margine şi de platou. Diam. 0,300. Argilă *gris* cu miez brun-deschis, cu mica, omogenă. Firnis negru, strălucitor pe interior şi pe margine, şi mat pe exterior.

Grupa 1.

C 233 (fig. 6). Fr. de picior şi platou. Diam. piciorului 0,170. Argilă brun-portocaliu deschis, nisipoasă, cu concreţiuni calcaroase. Suprafaţă ocru. Firnis roşu-brun fără luciu pe interior.

Grupa 2. Cp. *Tel Anafa*, pl. 10 (faza III).

C 234 (fig. 6). Fr. de picior şi început de platou. Diam. piciorului 0,120. Argilă galben deschis, compactă, omogenă. Firnis frumos roşu acoperă tot fr. Imprimat, la mijlocul platoului, cerc cu roleta fină, cerc concentric, două cercuri cu roleta fină, dublu cerc.

Grupa 2. Acest tip de picior lipseşte al *Tel Anafa*.

C 193

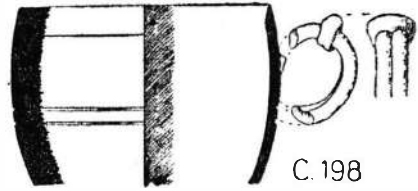

C. 198

C 209

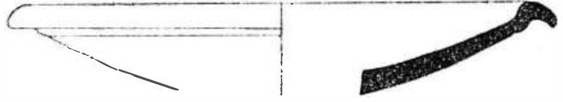

C 212

C 214 bis

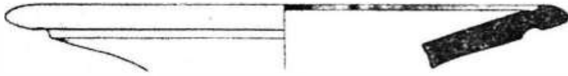

C 215

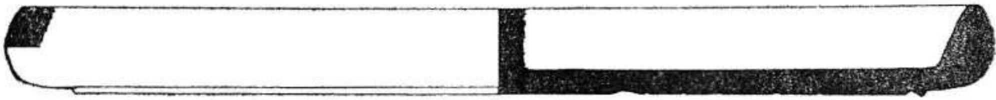

C 228

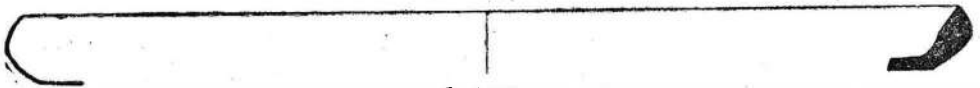

C 229

Fig. 5.

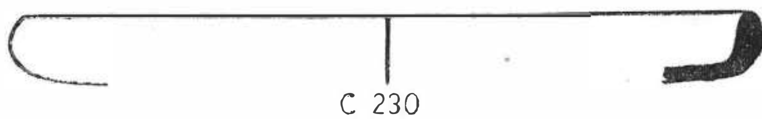

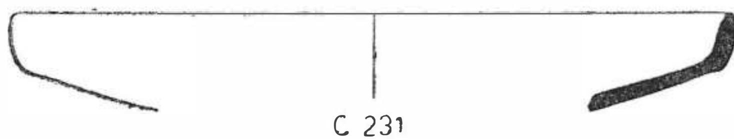

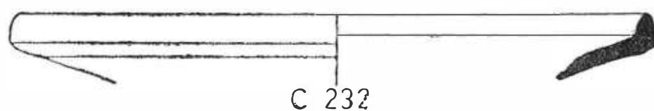

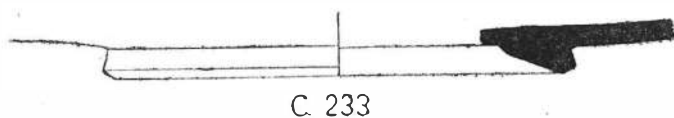

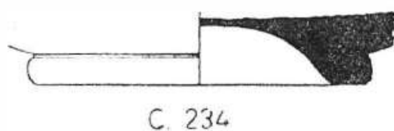

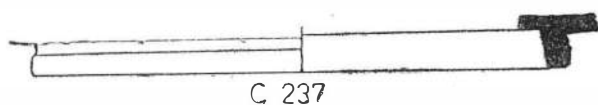

Fig. 6.

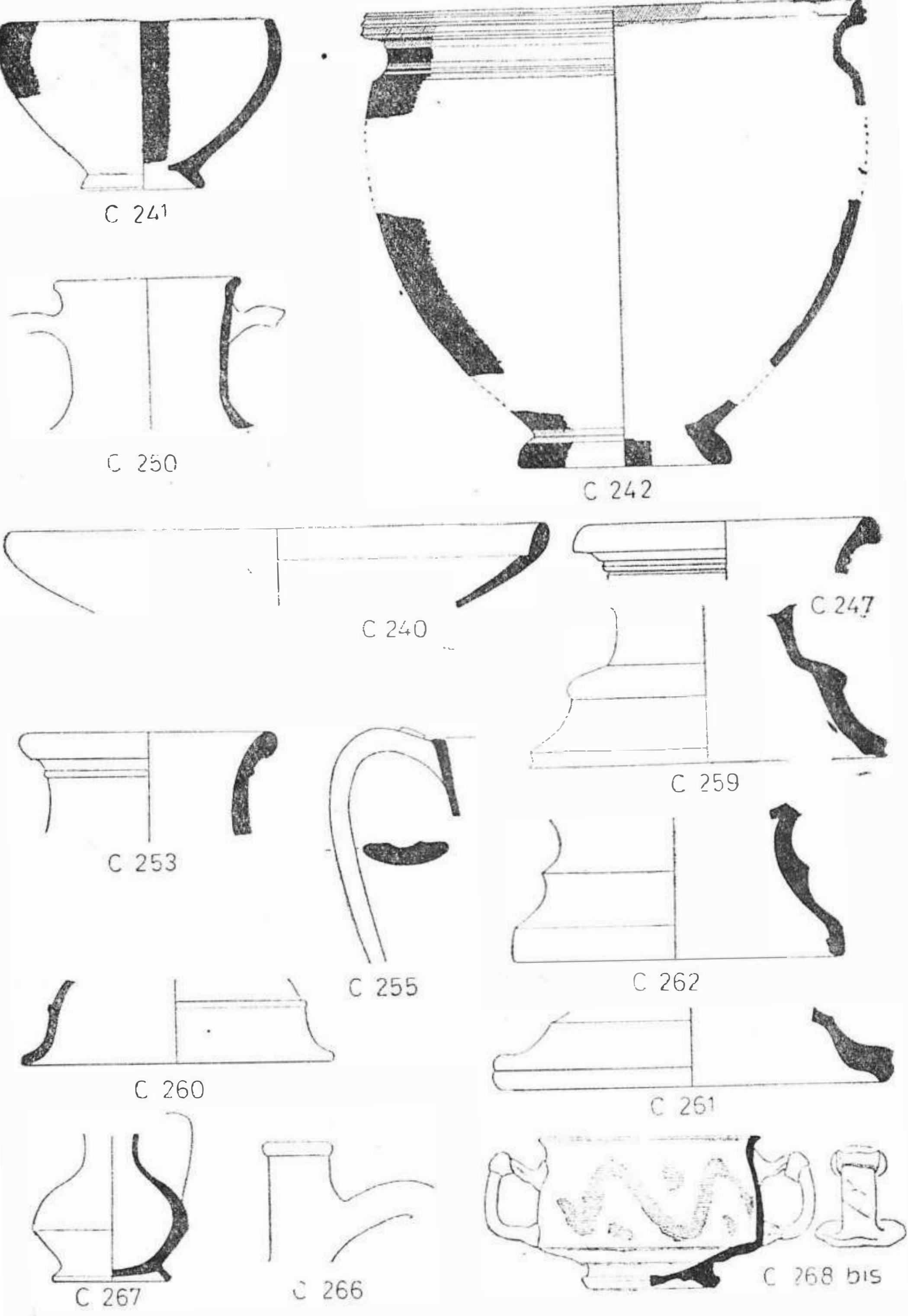
C 241
C 242
C 250
C 240
C 247
C 259
C 253
C 255
C 262
C 260
C 261
C 267
C 266
C 268 bis

Fig. 7.

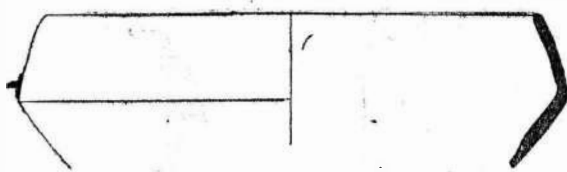

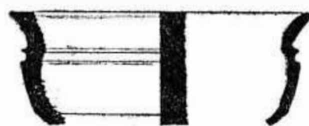

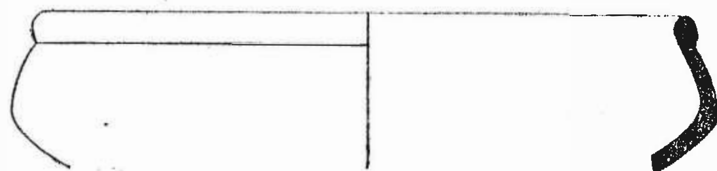

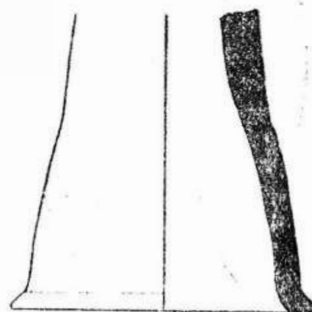

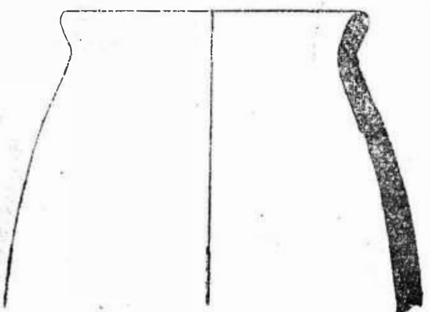

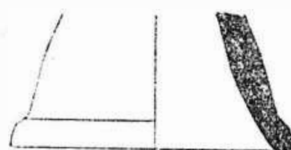

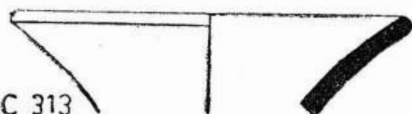

Fig. 8

C. 301

C. 302

C. 304

C. 305

C. 306

C. 307

C. 314

C. 308

C. 321

Fig. 9.

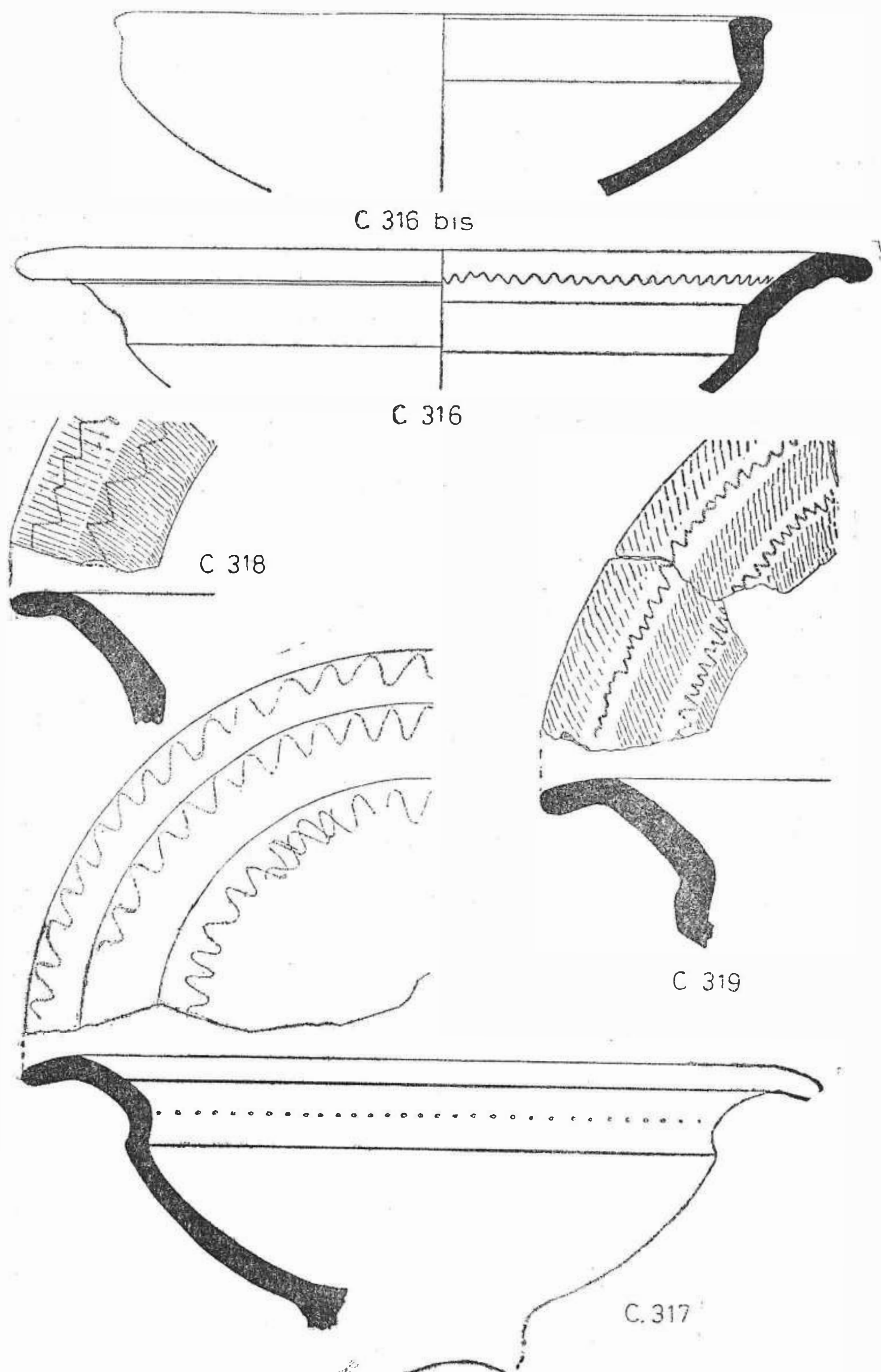

Fig. 10.

C 235 (fig. 6). Fr. de picior și de platou. Diam. 0,096. Argilă brun-roșietic deschis, fină, compactă, omogenă. Firnis roșu cărămiziu, lucios pe interior. Decor circular cu roleta.

Grupa 3. Burkhalter, BCH, 111, 1987, p. 381, fig. 15, cat. 233, „fin IIe — 10 — 20 AD", Amathonta, Cipru.

C 236 (fig. 6). Fr. de picior cu o parte din platou. Diam. piciorului 0,100. Argilă roz deschis. Firnis brun, trecut la roșu brun pe porțiunile subțiri, slab lucios cu reflexe metalice plumburii, acoperă interiorul și exteriorul. Rezervat : talpa, fundul și interiorul piciorului. Muchie circulară în jurul piciorului. Decor imprimat : bandă largă circulară de *tremoló*, încadrată de 2 cercuri în jurul unui grup de două mici cercuri.

Grupa 3. Acelaşi centru ca și precedentul.

C 237 (fig. 6). Fr. de picior și de platou. Diam. piciorului 0,097. Argilă brun deschis. Suprafață roz. Firnis compact brun deschis roșcat, lucios la interior, mai subțire la exterior : pată de firnis pe fundul piciorului. Decor imprimat : bandă cu roleta între două cercuri.

Grupa 3.

C 240 (fig. 7). Fr. de buză și de perete. Diam. buzei 0,232. Argilă culoare portocaliu, fină, compactă. Firnis roșu-portocaliu, cu luciu slab, acoperă interiorul și la exterior partea superioară a vasului.

Grupa 4. AvP 14, 1990, p. 130, cat. K 103, pl. 36 : *Samaria*, III, p. 314, fig. 73/2 — 4, 10.

Forma 16.

C 241 (fig. 7). Fr. de buză, perete și picior. Reconstituire grafică. Diam. buzei 0,115, diam. piciorului 0,052, în probabilă 0,063. Argilă *gris*, compactă. Firnis negru, trecut la galben deschis pe buză la interior ; lucios la interior ; acoperă tot fr.

Grupa 1. *Samaria*, III, p. 65/1/2, fig. 80/1, într-un depozit anterior anului 65 a. Chr., considerată ca una dintre cele mai vechi forme ale acestei categorii la Samaria ; PF, II, p. 37 — 8, cat. C 20, pl. 4 (către 100 a. Chr.) : TCHP, p. 396, E 48 ; *Tel Anafa*, p. 112 — 114, pl. 16 — 18, una dintre formele cele mai răspândite la Tel Anafa, atât în roșu cât și în cenuşiu, din a doua jumătate a sec. II a. Chr.
Caliciu

C 242 (fig. 7). Lipsesc părți din pansă și fundul piciorului. Reconstituire grafică. Diam. buzei 0,210, diam. piciorului 0,090, înălțime probabilă 0,195. Argilă cenușie. Firnis frumos negru lucios și câteva porțiuni lăsate mate, cu intenție decorativă : buza, benzi și linii orizontale pe gât și la joncțiunea piciorului cu pansa. Interiorul fără firnis.

Grupa 1. Această formă apare pentru prima dată. Buza lăsată în afară se regăseşte în ceramica histriană din sec. I a. Chr., de pildă la craterul inv. V 21.145, din tumulul XV, inedit (vezi mai jos p. 261, a), sau cănile C 246 — 247. Ea este caracteristică caliciilor din ceramică glazurată din grupele Smyrna 2 (50 — 20 a. Chr.) și 3 (ultimul sfert sec. I a. Chr. — începutul sec. I p. Chr.) în clasamentul Hochuli — Gysel, 37 — 41, fig. 16 — 18. Ea apare însă și în ceramica *sigillata* italică, Kenrick, *Conspectus*, p. 165 — 185, pl. 53, R 2.11, de la Bilbilis, cu ștampila lui *M. Pereni + Tigrani*, „typical of the find at Haltern middle to late Augustan". De asemenea în *sigillata* nord-italică, E. Schindler-Kaudelka, *Die röm, Modelkeramik von Magdalensberg*, 1980, 15 — 17, pl. 3 a — d, produsă de *Aco/Acastus* în epoca lui Augustus. Pentru forma vasului nostru vezi PF, II, p. 99, pl. 37, 39, E 92.

Ceramică de uz curent

C 246 *Amforă sau cană.* Fr. de buză. Diam. 0,150. Argilă roz. Suprafață ocru. Cuvertă roșu mat pe exterior și interiorul gurii.

C 247 (fig. 7). *Idem.* Fr. de buză. Diam. 0,140. Argilă cenușie. Cuvertă negricioasă, cojită la exterior. Caneluri orizontale superficiale sub buză.

C 250 (fig. 7). *Amforetă.* Fr. de buză cu gât și o parte din toarte. Diam. 0,080. Argilă roz Suprafață galben-roz. Cuvertă roșu brun deschis pe exterior.

C 253 (fig. 7), *Cană „rolled rim"*. Fr. de buză și gât. Diam. 0,110. Argilă alb gălbui.

C 255 (fig. 7). *Cană cu pastilă pe toartă*. Fr. de buză gât și toartă. Diam. gurii 0,150. Argilă rozalie. Angobă alb-*crème*, netedă, cu urme de luciu mecanic.
Histria, „ceramica cu angobă albă", vezi mai sus p. 249, nota 64.

C 259 (fig. 7). *Crater sau bol mare*. Fr. de picior. Argilă brun cafeniu.

C 260 (fig. 7). *Idem*. Fr. de picior. Diam. 0,130. Argilă roșu cărămiziu. Suprafață mai deschisă. Cuvertă roșu mat la exterior.

C 261 (fig. 7). *Idem*. Fr. de picior. Diam. 0,170. Argilă brun deschis. Suprafața de culoare mai deschisă. Cuvertă brună la exterior.

C 262 (fig. 7). *Idem*. Fr. de picior. Diam. 0,140. Argilă brun roșietic. Suprafață netedă.

C 266 (fig. 7). *Lagynos*. Fr. de gură, gât și o parte din toartă. Diam. gurii 0,030. Argilă galben roz. Suprafață netedă și pulverulentă. Angobă alb-*crème* la exterior.
Chios? G. Leroux, *Lagynos*, Paris 1913, p. 71. cat. 145, considerat nord-pontic ; J. K. Anderson, BSA 49, 1954, p. 156 — 161 cat. 279 — 281 ; M. I. Maximova, *Artjuchovskij kurgan*, Moscova, 1979, p. 106, cat. 113. fig. 45, pl. II/4, ; I. K. Marčenko, MIA, 57, 1956, p. 113, fig. 3/8, 111, 114, cu monede din sec. II a. Chr. : Bucovală, p. 70, mormânt 44/d, cu un opaiț datat de Iconomu, cat. 114, la sfârșitul sec. II — începutul sec. I a. Chr.

C 267 (fig. 7). *Lekythos cu cioc lateral*. Lipsesc gura și toarta. Diam. piciorului 0,052, diam. max. al pansei 0,066. Argilă ocru. Cuvertă roșu portocaliu, mată.

C 268 bis (fig. 7). *Kantharos*. Diam. gurii 0,090, diam. piciorului 0,054, în 0,063.

C 269 (fig. 8). *Bol carenat*. Fr. de buză și perete. Diam. buzei 0,180. Argilă roz. Cuvertă roșu cărămiziu, zgrunțuroasă.

C 272 (fig. 8). *Bol hemisferic*. Lipsește partea inferioară. Diam. buzei 0,130. Argilă galben maroniu, zgrunțuroasă. Cuvertă roșie, mată, pe partea superioară din exterior. Caneluri orizontale pe partea inferioară a vascei.
Délos, XXVII, p. 245, pl. 42, fig. 125, „skyphos à panse globulaire et lèvre recourbée=F. Courby, *Les vases grecs à relief*, Paris, 1922. type V", din ultimul sfert al sec. II — primul sfert al sec. I a. Chr. Pentru formă : PF, VI, p. 111, cat. 179, pl. 13 (ESA).

C 273 (fig. 8). *Idem*. Fr. de buză și de vască. Diam. buzei 0,094. Argilă ocru, fină. Firnis roșu portocaliu, aproape mat pe exterior și brun roșietic metalizat pe interior.

C 276 (fig. 8). *Strachină „rolling rim"*. Fr. de buză și de vască. Dima. 0,236. Argilă cu miez alb (Caolin?) și suprafață *gris*, netedă. Bandă orizontală lustruită (mecanic?) pe exterior.

C 284 (fig. 8). *Farfurie*. Fr. de margine și de platou. Diam. 0,228. Argilă ocru, nisipoasă. Cuvertă roșcată pe interior și pe margine la exterior.

Ceramică getică

Lucrată cu mâna

C 301 (fig. 9). *Vas de provizii*. Fr. de buză și perete. Diam. 0,225. Argilă *beige* cenușiu la suprafață și de culoare mai închisă în miez (ardere imperfectă), cu degresant de fr. fine de ceramică. Lustru mecanic pe interior. Brâu alveolat la exterior sub buză. Grup de lini oblice incizate pe perete.

C 302 (fig. 9). *Vas mare borcan cu pansa ovoidală*. Fr. de buză și perete. Diam. buzei 0,206. Argilă poroasă cu concrețiuni calcaroase și minuscule fr. ceramice. Culoarea *beige* cenușiu, mai închisă în miez. Afumată la exterior și la interior sub buză.
Irimia-Conovici, fig. 17/1

C 304 (fig. 9). *Idem*. Fr. de buză și perete. Diam. buzei 0,158. Argilă cenușie, zgrunțuroasă la suprafață. Afumată la exterior.

C 305 (fig. 9). *Idem*. Fr. de buză și perete. Diam. 0,200. Argilă brună zgrunțuroasă. Linii verticale incizate pe buză. Afumată la exterior și pe interiorul gurii.

C 306 (fig. 9). *Idem*. Fr. de buză și perete. Diam. buzei 0,165. Argilă brun cenușiu, cu fine fr. ceramice și rare concrețiuni calcaroase. Netedă și afumată la exterior.

C 307 (fig. 9). *Idem*. Fr. de buză și perete. Diam. 0,120. Argilă brună zgrunțuroasă. Linii oblice pe exteriorul buzei. Afumată la exterior și pe interiorul gurii.

C 308 (fig. 9). *Idem*. Fr. de buză și perete. Diam. buzei 0,180. Argilă cenușie la suprafață, de culoare mai închisă în miez (ardere imperfectă), zgrunțuroasă. Brâu alveolar în formă de *U* răsturnat, aplicat pe margine (cea mai mare parte, detașat).

C 309 (fig. 8). *Idem*. Fr. de margine și perete. Diam. 0,112. Argilă cenușie (ardere imperfectă), cu fr. fine ceramice.

C 310 (fig. 8). *Fructiera*. Fr. de picior tronconic. Diam. 0,111. Argilă cenușie la suprafață și negricioasă în miez (ardere imperfectă), zgrunțuroasă, cu minuscule fr. ceramice.
Sec. II — I a. Chr. (informație Conovici)

C 311 (fig. 8). *Idem*. Fr. de picior. Diam. 0,102. Argilă cenușie Lustru mecanic pe exterior și pe partea inferioară din interior.
Sec. II — I a. Chr. (informație Conovici)

C 313 (fig. 8). *Ceașcă „dacică"*. Fr. de buză și perete. Diam. 0,144. Argilă negricioasă, cu fine fr. ceramice și concrețiuni calcaroase, netedă. Afumată la interior.

C 314 (fig. 9). *Idem*. Fr. de buză, perete și fund. Diam. buzei 0,128. Argilă negricioasă, cu fine fr. ceramice și concrețiuni calcaroase. Ardere imperfectă. Afumată la interior și la exterior.

La roată

C 316 (fig. 10). *Castron*. Fr. de margine și vască. Diam. 0,340. Argilă cenușie fină. Lustru la exterior și la interior. Decor mat: bandă ondulată la interiorul vascei.

C 316 bis (fig. 10). *Idem*. Fr. de margine și vască. Diam. 0,260. Argilă cenușie netedă.

C 317 (fig. 10). *Fructieră*. Fr. de margine, vască și început de picior. Diam. 0,185. Argilă cenușie cu lustru. Trei linii ondulate mate pe margine.
Irimia-Conovici, p. 139, fig. 20/1 — 4, cu bibliografie.

C 318 (fig. 10). *Idem*. Fr. de margine. Argilă cenușie cu lustru. Bandă ondulată mată pe margine.

C 319 (fig. 10). *Idem*. Fr. de margine și început de vască. Argilă cenușie cu lustru. Două benzi circulare mate și linie ondulată lustruită.

Ceramică sarmatică cu mâna

C 321 (fig. 9). *Borcan cu buza evazată*. Fr. de buză și de pansă. Diam. 0,090. Argilă cenușiu gălbui la exterior și cenușiu închis în miez, zgrunțuroasă. Factură grosieră.
Gh. Bichir, Dacia, N.S., 21, 1977, p. 187, pl. 20/3 — 5.

C 322 *Idem*. Fr. de buză și de umăr. Diam. 0,166, Argilă cenușiu gălbuie la exterior și cenușiu în miez. Șir de tăieturi oblice pe exteriorul buzei.
Bichir, *art. cit.*, pl. 19/3.

Anexă

CERAMICĂ DIN MORMINTELE TUMULULUI XV DIN NECROPOLA TUMULARĂ A HISTRIEI[69]

a. *Crater*, inv. V 21145. (fig. 11 şi 12) Fragmentar, profil complet, lipseşte o toartă apli, cată : restaurat cu ipsos. Muzeul Histria. Urme de ardere secundară. Diam. max. 0,210-în 0,201. Argilă cafeniu deschis, dură compactă, stratificată, fină, cu particule alb-gălbui minuscule şi rare particule negre lucioase. În exterior, angobă alb verzui, sidefoasă, cu lustru mecanic în dungi paralele verticale pe partea inferioară a pansei. În interior, cuvertă alb gălbui. Decor brun mat : pe gât, ghirlande şi panglici ; pe pansă, volute de vrejuri.

Histria. „Ceramica cu angobă albă", vezi mai sus p. 249, nota 64.

b. *Kantharos*, inv. V 21141. (fig. 13). Materiale, 7, 1960, p. 256, fig. 21/2. Fragmentar, profil complet, întregit cu ipsos. Diam. 0,097, în. 0,669.

c. *Lekythos* inv. V 21143. (fig. 13). Gâtul deformat secundar. Diam. pansei 0,098, diam. piciorului 0,062, în. 0,161.
Argilă cenuşiu brun. Suprafaţă zgrunţuroasă.

d. *Idem* (fig. 13). Întregit pe pansă cu ipsos. Diam. max. al pansei p. 114, în. 0,126. Argilă galben-cenuşiu. Firnis roşu lat pe partea superioară a vasului şi interiorul gurii.

Aceeaşi factură tehnică cu Histria, II, p. 194, XXXVII/3, pl. 95.

e. *Idem* (fig. 11). Diam. max. al gurii 0,056, diam. max al pansei 0,098, diam. max. al piciorului 0,071, în. 0,124. Argilă roz gălbui. Firnis negru, cu luciu slab, în parte cojit, pe exterior (cu excepţia tălpii piciorului) şi interiorul gurii.

M. Coja, Dacia, N.S., 12, 1968, 309, fig. 6/5 şi 12/2, de la Histria („sec. V" !) ; PF VI, p. 175 — 176, Kr. 10, pl. 26, sec. I a. Chr.

f. *Bol hemisferic* inv. V 21146 (fig. 11 şi 13). Materiale, 7, 1960, p. 256, fig. 21/3. Fragmentar, profil complet, întregit cu ipsos. Diam. 0,135, în. 0,080. Argila galben roz, dură, cu mici particule albe şi brun cărămiziu, fără luciu. Caneluri groase orizontale.

Cf. IAK, 8, 1903, de la Olbia, cu caneluri numai pe jumătatea inferioară a vasului. Tomis, necropola plană, mormânt 51, inv. 188, Muzeul de Arheologie Constanţa, un bol având pe fund reţea neregulată în relief, din acelaşi centru de producţie. Cf. Th. Krauss, *Megarische Becher im Röm. Germ. Zentralmuseum zu Mainz*, 1951, p. 4 — 5, p. I/3 — 4, fig. 13, cat. 2, pe fund ornament în reţea ca la Tomis, iar în centru o rozetă.

g. *Idem* (fig. 11). Fragmentar, profil complet, parţial restaurat cu ipsos. Diam. 0,140, în. 0,067. Argilă roz. Firnis frumos cu luciu, negru brun pe exterior, roşu brun pe interior, acoperă tot vasul.

ESA Pergam.

h. *Fish plate* (fig. 11 şi 12). Fragmentar, profil complet, întregit cu ipsos. Diam. 0,178, diam. piciorului 0,065, în. 0,038. Argilă roşu cărămiziu. Suprafaţă roşu cenuşos. Cuvertă mai închis pe interior şi pe marginea vasului.

i. *Platou* (fig. 12). Fragmentar, profil complet. Diam. 0,240 în. 0,051.

Pentru formă, Hayes, *EAA Atlante, II*, p. 17, pl. II/3, „una commune forma tardo-ellenistica prodoto sia nel Mediterraneo Orientale che in Italia". J. P. Morel, *Hellenismus in Mittelitalien*. Göttingen, 1974, p. 492 — 4, sugerează o origine etruscă. Forma apare şi la Athena, TCHP, D 1, p. 370, fig. 55 şi 116, după 125 a. Chr., conform cronologiei S. Rotroff.

j. *Unguentariu* inv. V 21142 (fig. 13). Fragmentar (lipseşte fundul). Diam. 0,060. în. 0,170. Argilă brun roşcat, dură, compactă, cu pietricele calcaroase şi silicioase minuscule. Cuvetă de aceeaşi culoare cu lustru slab în dungi orizontale.

k. *Idem*. inv. V 21140 (fig. 13). Diam. 0,035, în. 0,146. Argilă cărămiziu deschis, dură, cu rare particule calcaroase albe. Cuvertă roz cu luciu mat. Dungi subţiri albe.

[69] Ceramica din acest tumul, săpat parţial în 1956, nu mai este, cu excepţia pieselor 1, 2 şi 7, la dispoziţia noastră, aşa că unele descrieri, bazate pe fişele şi desenele noastre vechi nu au mai putut fi completate.

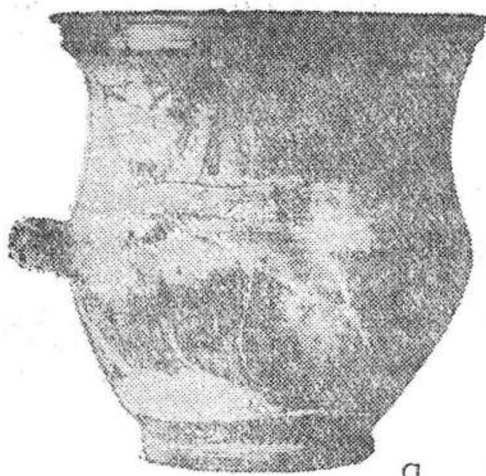

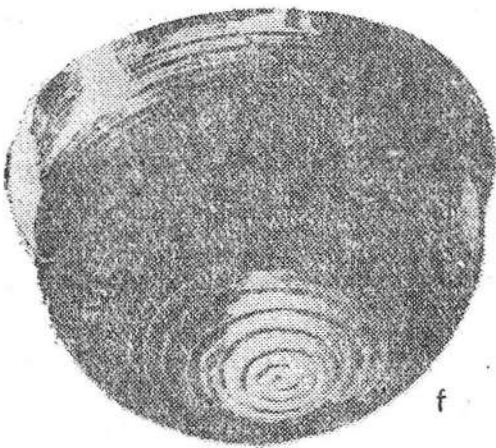

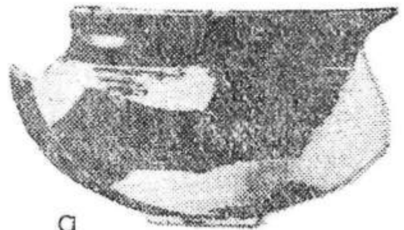

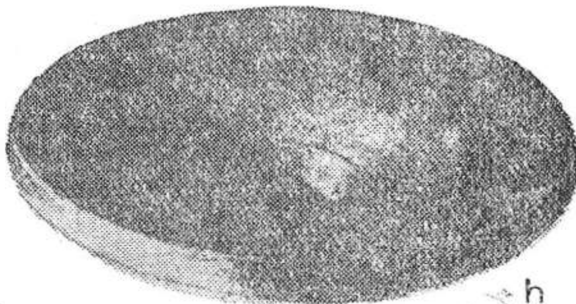

Fig. 11.

a

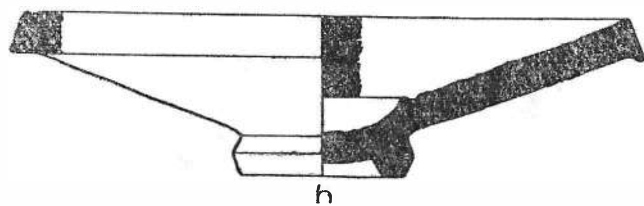

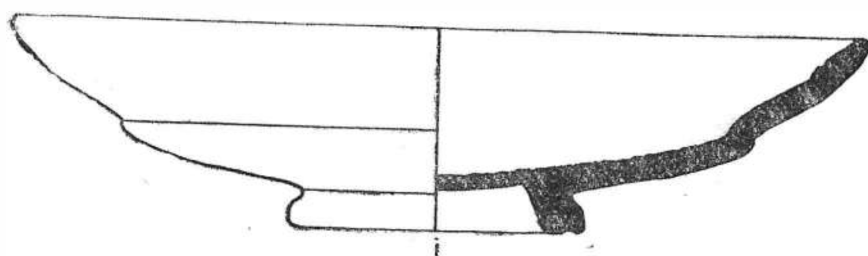

Fig. 12.

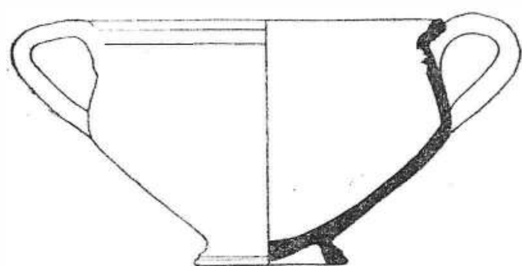

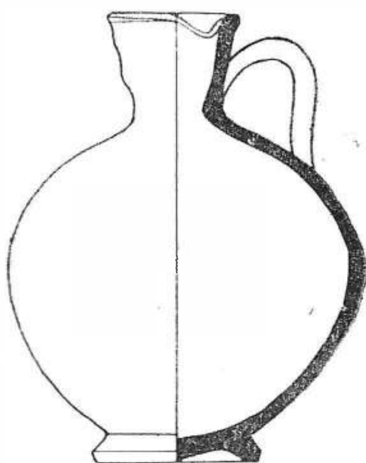

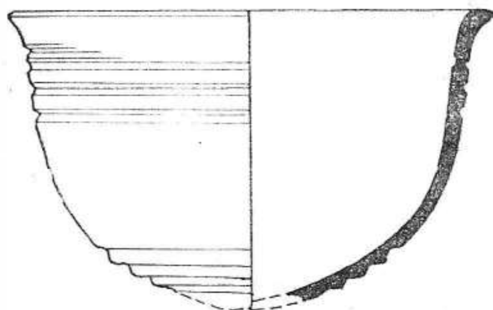

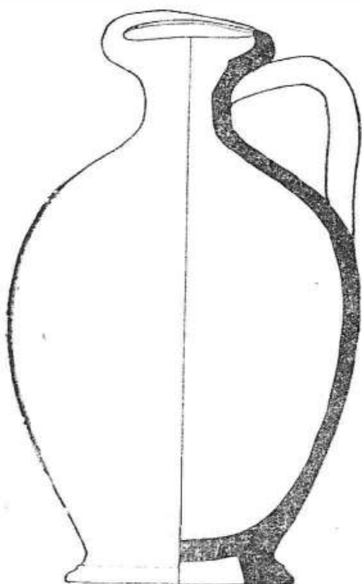

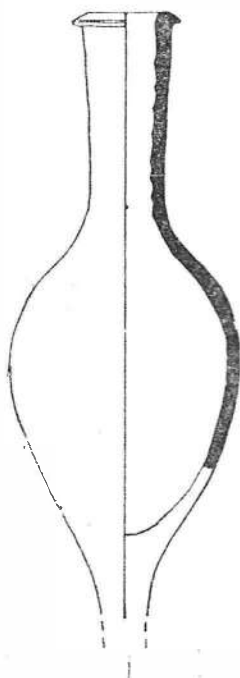

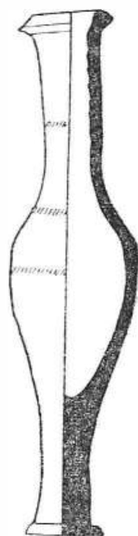

Fig. 13.

Lista ceramicii pe niveluri

Nivel,	context	Catalog
Nivelul 1,	sub și în pavajul 2 + 1	**C 192; C 209; C 210; C 211; C 114 bis_4; C 253.**
	templul Afroditei, pavimentul fazei IV	**C 230_4**
Nivelul 3,	arsura 3	**C 193**
Nivelul 4,	în stratul-cuvertură de pământ brun închis	**C 214 bis; C 215; C 267; C 272; C 307; C 313; C 317_2; C 321**
	în groapa 11	**A 48; C 212; C 230_3; C 231_4; C 236; C 237; C 240; C 269; C 276; C 283; C 301; C 303; C 304; C 309_4; C 316; C 316 bis.**
Nivelul 5,	arsura 2	**A 45; C 284; C 302; C 322.**
	în templul Afroditei	**C 259; C 261; C 262; C 262_2; C 304_2; C 305; C 314; C 316_2.**
Nivelul 6,	în stratul-cuvertură de lut curat	**C 214; C 233; C 235; C 255_7; C 266; C 273_2; C 273_3; C 311; C 316_3.**
Nivelul 7,	groapa 10	**C 231_1; C 234; C 236_1; C 250; C 255_9; C 281; C 303; C 306; C 308.**
Nivelul 8,	podeaua a 2-a a locuinței 1	**C 268bis; C $268bis_1$.**

ABREVIERI

Diam. — diametru
în. — înălțime
fr. — fragment
max. — maximal
ESA — Eastern Sigillata A

Agora, V — H. S. Robinson, *Athenian Agora*, V, *Pottery of the Roman Period. Chronology*, Princeton, 1959.
Antioch, IV,1 — F. O. Waagé, *Antioch on the Orontes*, IV,1, *Ceramics and Islamic Coins*, Princeton, 1948.
AvP — *Altertümer von Pergamon.*
Berenice, III,2 — Ph. M. Kenrick, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, III, 2, *The Fine Pottery*, Tripoli, 1985.
Bucovală — M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis* Constanța, 1967.
Conspectus — *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, *Materialien zur röm. — germ. Keramik*, Heft X, Bonn, 1990.
Délos, XXVII — *Explorations archéologiques de Délos* XXVII, *L'ilot de la Maison des Commédiens*, Paris, 1970.

Délos, XXXI	*Explorations archéologiques de Délos* XXXI, A. Laumonnier, *La céramique hellénistique à relief* 1. *Ateliers ioniens*, Paris, 1977.
Hayes, *EAA Atlante*, II	*Enciclopedia del Arte Antica ed Orientale. Atlante delle forme ceramiche*, II, *Ceramica fine romana del bacino mediterraneo;* J. W. Hayes, *Sigillate orientali*, Roma, 1985.
Histria, II	P. Alexandrescu, in *Histria*, II, *Necropola tumulară*, București, 1966.
Histria, V	Maria Coja și Pierre Dupont, *Histria*, V, *Les ateliers céramiques*, București-Paris, 1979.
Hochuli-Gysel	A. Hochuli-Gysel, *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik*, Berna, 1977.
Iconomu	C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.
Irimia-Conovici	M. Irimia și N. Conovici, Thraco-Dacica 10, 1989.
Ol'vija	*Ol'vija : Temenos i agora*, Moscova, 1964.
PF, II	*Pergamenische Forschungen*, II ; J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, Berlin, 1968.
PF, VI	*Pergamenische Forschungen*, VI ; C. Meyer-Schlichtmann, *Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Berlin, 1988.
Pippidi, ISM, I	D. M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, I, *Histria și împrejurimile*, București, 1983.
Samaria, III	J. W. Crowfoot, J. W. Crowfoot și K. Kenyon, *Samaria — Sebaste* III, *The Objects from Samaria*, Londra, 1957.
Samos, IV	*Samos*, IV, H. P. Isler, *Das archaische Nordtor*, Bonn, 1978.
Tarsus, I	*Excavations at Gölü Küle, Tarsus*, I, F. F. Jones, *The Pottery*, Princeton, 1950.
TCHP	Homer A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, Hesperia, 3, 1934.
Tel Anafa	Leslie A. Cornell, *Late Hellenistic and Early Roman Red-Slipped Pottery from Tel Anafa* 1968 — 1973, University of Missouri-Columbia (diss.), 1980.

LA DESTRUCTION DE LA ZONE SACRÉE D'ISTROS PAR LES GÈTES

Cette étude sera publiée en français dans la nouvelle revue „Il Mar Nero", Roma, 1, 1994.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. La stratigraphie de la zone sacrée jusqu'à l'époque d'Auguste.
Fig. 2. Plan schématique de la zone sacrée.
Fig. 3. Le niveau romain I superposé à la zone sacrée.

VICVS TIBISCENSIS

CONTRIBUȚII LA ISTORIA *VICI*-LOR MILITARI DIN DACIA

de DOINA BENEA

Introducere. Cercetările arheologice întreprinse cu oarecare întreruperi timp de mai multe decenii în locul numit „Cetate" din apropierea localității Jupa au condus la dezvelirea unui castru și a unei așezări civile deosebit de întinse [1]. Prin eforturile conjugate a două muzee, Muzeul Banatului din Timișoara și Muzeul de Istorie Locală Caransebeș, s-a hotărât transformarea acestui sit arheologic cu o suprafață de 17 ha într-o rezervație arheologică.

O mare parte a așezării civile a fost distrusă de cursul fluctuant al râului Timiș, transformat din sec. XVIII în carieră de piatră și nisip.

Pe malul drept al râului, la nord și sud de drumul imperial Arcidava — Bersobis — Tibiscum — Ulpia Traiana Sarmizegetusa, se păstrează încă o suprafață de cca. 15 ha având dense urme de construcții romane, ceea ce a condus la concluzia că reprezintă o altă așezare civilă — de fapt, orașul antic Tibiscum, devenit în sec. III *municipium*.

Tabula Peutingeriana, VII, 2, 3 amintește de două ori toponimul sub forma *TIVISCO*, o dată de-a lungul drumului imperial Lederata — Arcidava — Tibiscum (fiind marcat cu semnul grafic de mare centru militar), iar a doua oară pe traseul drumului imperial Dierna — Ad Mediam — Tivisco — Sarmizegetusa. Apariția celor două toponime pe traseul a două drumuri imperiale diferite a dat naștere unei serii de supoziții, unele nefondate, privind locul în care au ființat aceste două așezări. În 1978 atrăgeam atenția că de fapt este vorba de existența unei așezări indigene amplasate pe malul drept al râului Timiș, iar pe cel stâng aflându-se castrul și așezarea denumită de noi *canabae* [2].

O serie de mici sondaje au fost întreprinse în zona așezării de pe malul drept al râului Timiș. Aria locuită se întinde pe cca. 650 × 160 m lățime de o parte și de alta a drumului. Deși clădirile au fundații din piatră, pereții sunt executați din lemn cu lipitură de chirpic. În anul 1988, am inițiat cercetarea primului edificiu dispus perpendicular pe direcția drumului imperial. Edificiul dezvelit de noi se datează în sec. II — IV.

Un prim plan al acestei zone a fost ridicat în anul 1876 de Ortvay Tivadar [3] și revelă cele două căi de acces în oraș, *cardo* și *decumanus* (orientare est — vest și respectiv nord-vest — sud-est), care corespund celor două căi imperiale. Cercetările în această zonă sunt încă departe de a-și fi spus ultimul cuvânt.

[1] Tibiscum este cunoscut în literatura de specialitate prin săpăturile inițiate încă din anul 1924 de către prof. G. G. Mateescu, apoi din anul 1964 de către M. Moga.

[2] D. Benea, Tibiscus, 5, 1978, p. 141 — 148.

[3] Ortvay Tivadar, *Tibiscum Helyfekvese Forrasok es egyuyall feliralo emlek valamint Közvetlen Helyszlelet Alapyan*, Budapesta, 1876, anexa.

S C I V A, tomul 44, nr. 3, București, iulie — septembrie 1993, p. 267—291

Rândurile de față își propun analizarea așezării din imediata apropiere a castrului, denumită în literatura de specialitate *canabae* sau mai nou *vicus* [4]. Termenul de *canabae* reprezintă de fapt denumirea acordată așezărilor ridicate în preajma castrelor de legiune. În ultimul timp, pentru așezările cu caracter civil din apropierea castrelor auxiliare se folosește tot mai mult termenul de *vicus* [5]. În literatura de specialitate germană este folosită mai ales denumirea de *Kastellvicus* sau *Lagerdorf*, iar în cea engleză se preferă termenul de *vici* militari [6]. A. Mócsy a încercat să dea o precizare și mai directă acestui tip de așezări denumindu-le *Auxiliarvici* [7].

Denumirea de *vicus* pentru astfel de așezări este similară cu cea a unei așezări rurale, cu caracter civil, având însă o serie de elemente specifice (caracterul organizat al așezării, planimetria clădirilor, structura economică, dependența de un castru etc.) [8].

Castrul Tibiscum. Cercetările arheologice întreprinse în castru încă din anul 1924 de către prof. G. G. Mateescu au evidențiat existența unui castru la Tibiscum. Ulterior, din anul 1964, M. Moga a adus o serie de precizări în sensul stabilirii existenței mai multor etape de locuire, fără a putea aduce în sprijinul supoziției sale unele repere cronologice. Studiul etapelor de utilizare și de refacere a adus an de an o serie de date noi privind cronologia, forma fortificațiilor, precum și asupra trupelor din componența garnizoanei de la Tibiscum. Etapele de existența a castrului sunt următoarele :

1. O primă fortificație de pământ — *castellum*. În cursul cercetărilor au fost identificate cele două șanțuri de apărare de formă trapezoidală pe latura de sud și de vest (dimensiunile lor erau : 2.10 m lățime și 1,30 m adâncime). *Agger*-ul era complet aplatizat datorită refacerilor ulterioare [9].

Deocamdată nu avem nici o mărturie epigrafică referitoare la unitatea sau detașamentul care a staționat aici. Aceasta este prima fortificație construită la Tibiscum. Peste această fortificație, după nivelarea șanțurilor de apărare, a fost construit un al doilea castru.

2. Castrul mic de pământ (110 × 101 m). Incintă din val întărită cu palisadă din lemn, iar în exterior apărată de două șanțuri. Bastioanele porților erau construite din bârne din lemn având pereții din chirpic și

[4] D. Benea, *op. cit.*, p. 146 — 148.

[5] Th. Mommsen, *Gesammelte Schrifte*, VI, 1910, p. 176 — 203 ; O. Bohn, Germania, 10, 1926 ; H. v. Petrikovits, Berichte Kol. Rhienhausen, 1973 (1974), p. 86 — 135 ; C. S. Sommer, *The Military Vici in Roman Britain. Aspects of their Origins, their Location and Layout Administration Function and End*, BAR, British Series, 129, Oxford, 1984 ; idem, Fundberichte Baden-Würtemberg, 13, 1987, p. 458 — 707 ; Al. Suceveanu — M. Zahariade, Dacia, N. S., 30, 1986, p. 109 — 120.

[6] H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 86 — 115.

[7] A. Mócsy, în *Festschrift Vittinghoff*, (1980), p. 365 — 373.

[8] A. W. Van Bure, s.v. *vicus*, RE, VIII, A, 2, Stuttgart, 1958, col. 2090 — 2094.

[9] Cercetări inedite efectuate de noi în anii 1989 — 1990.

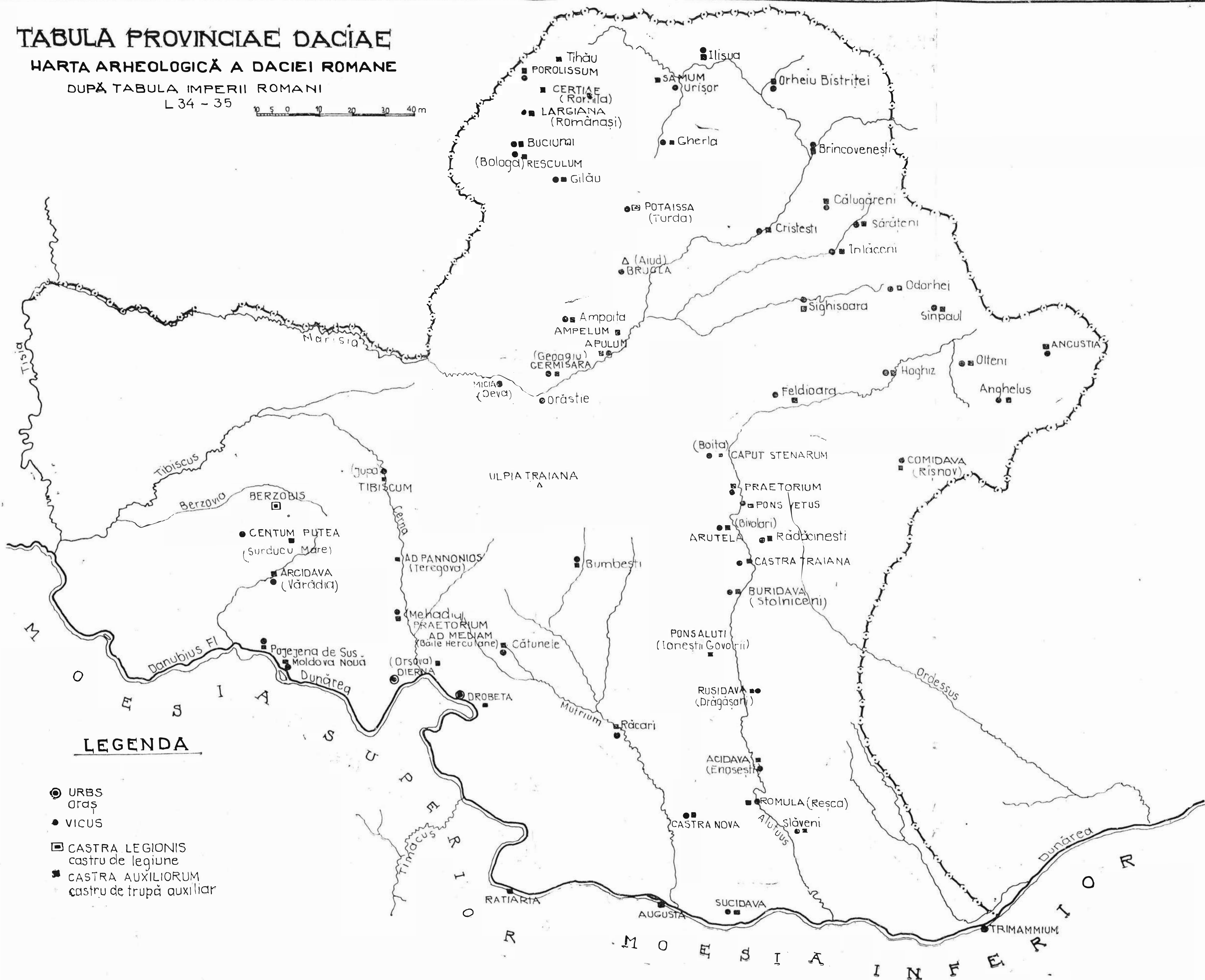

Fig. 1. Harta provinciei Dacia (după TIR, L34 — 35).

nuiele. Construcţiile interioare erau din lemn [10]. Un incendiu puternic, observat pe întreaga suprafaţă a castrului, indică faptul că această fortificaţie a avut mult de suferit în urma unor evenimente militare datate în jurul anilor 117/118.

După această distrugere a avut loc refacerea în piatră a incintei castrului mic, executată din blocuri mari de calcar. Porţile şi bastioanele lor au fost întărite de asemenea cu zid din piatră. Unitatea militară documentată prin tegule ştampilate a fost *cohors I Sagittariorum*. Săpăturile arheologice au evidenţiat un nou incendiu urmat de o nivelare masivă, eveniment ce ar fi avut loc în jurul anilor 158/159, poate chiar puţin mai târziu.

3. La sud-vest de castrul mic şi contemporan cu acesta a existat o a doua fortificaţie din pământ. Nu se pot face precizări asupra dimensiunilor acestui castru. Elementele lui defensive au fost surprinse în anul 1984 pe latura de vest a castrului mare, iar în anul 1991 pe latura de nord [11]. Sub *principia* fortificaţiei mari, nivelul de locuire al castrului 3 a fost identificat, fără a se putea reconstitui o construcţie anume. Nici un document epigrafic nu a fost descoperit până acum. Cum însă în anul 120 şi 126 diplomele militare atestă prezenţa palmyrenilor sagittari la Tibiscum, avansăm supoziţia că această ar fi fost fortificaţia ce-i adăpostea [12].

4. *Castrul mare din piatră.* Prelungirea laturilor de est şi de nord ale castrului mic din piatră a dus la formarea unei fortificaţii ce îngloba cele două castre. Lăţimea fortificaţiei este de 175 m pe latura de nord, lungimea nu mai poate fi precizată decât cu aproximaţie, partea ei de sud este complet distrusă (latura de est a castrului se mai păstrează pe o lungime de 230 m). Latura de est a castrului are un duct orientat nord-sud, pe când cea de vest primeşte, pe măsură ce înaintează spre sud-vest o orientare oblică (element care ar pleda tocmai pentru includerea traseului fortificaţiei de pământ amintite la nr. 3).

O inscripţie descoperită în basilica din *principia* dedicată lui Marcus Aurelius în anul 165 sugerează terminarea acestei clădiri şi implicit a castrului la acea dată. Monumentul a fost ridicat de *cohors I Sagittariorum*, unitate ce staţiona în castrul mic [13]. Porţile castrului, din care se păstrează doar *porta praetoria*, *porta decumana* şi *porta principalis sinistra*, au suferit în decursul timpului mai multe refaceri, determinate

[10] D. Benea, în *Studien zu Militärgrenzen Roms*, II, Stuttgart, 1986, p. 451 — 460. În lucrarea noastră prezentată la Congresul de la Aalen din anul 1983 s-au strecurat mai multe erori topografice datorate doar în parte stadiului cercetărilor întreprinse de noi până în anul 1982, de ridicarea topo, lucrare încheiată de-abia în anul 1985. Pentru cea mai mare parte a erorilor ne asumăm întreaga răspundere. Astfel, dimensiunile castrului mic din piatră sunt date ca fiind 107 × 99 m (preluate fără a verifica după R. Petrovszky ActaMN, 19, 1982, p. 312) faţă de cele reale de 110 × 101 m. În acelaşi timp, cea mai gravă eroare care ne aparţine se referă la forma castrului mare de la Tibiscum (p. 452). De abia în anul 1984 secţiunile trasate pe latura de vest au relevat în mod concludent forma uşor trapezoidală a ductului zidului de incintă pe această latură, fapt datorat probabil existenţei în jumătatea de sud a castrului mare a unei fortificaţii anterioare. Traseul zidului de incintă de pe latura de vest a înglobat şi latura de vest a fortificaţiei amintite. Comunicarea susţinută de noi la Aalen nu dispunea de aceste date, ceea ce nu constituie o scuză!

[11] Cercetări inedite.

[12] IDR, I, 5, 6, 8, 9.

[13] IDR, III, 1, 130.

doar în parte de refacerile generale ale castrului. În interiorul castrului, o serie de edificii sunt construite din piatră, barăcile însă erau ridicate în continuare din lemn (?).

În prima jumătate a sec. III, se constată o refacere generală a clădirilor, care primesc în unele cazuri o cu totul altă destinaţie. În *principia* castrului, la mijlocul sec. III, a fost observată o refacere a armamentariilor (care primesc un sistem de încălzire cu hypocaust) în care apare şi un fragment de altar onorific dedicat lui Gordianus III [14].

Castrul va rămâne în funcţiune până în anul 271. Circulaţia monetară este clar documentată până în sec. IV. Nu avem mărturii certe privind prezenţa vreunei trupe militare după această dată.

5. În ultimul nivel de locuire, afectat de lucrările agricole, s-au descoperit urme de locuire sub forma unor bordeie implantate in *agger*-ul castrului. După aprecierea lui M. Moga, ele se datează în sec. IV — V [15].

VICUS-UL MILITAR DE LA TIBISCUM

Cercetările arheologice întreprinse în alte provincii ale imperiului au adus importante precizări privind caracterul unor *Kastellvici* şi mai ales asupra momentului când acestea se înfiinţează. Construirea sau mai bine-zis formarea unei astfel de aşezări era în strânsă legătură cu amplasamentul castrului în preajma căruia se ridică şi mai ales în funcţie de orientarea sa. La fel ca şi castrul, *vicus*-ul se înfiinţa pe un *teren nelocuit anterior de populaţia băştinaşă din provincia respectivă.*

Izvoarele literare [16] relatează că trupele erau urmate în deplasările lor îndelungate (nu în timpul unei campanii militare) de o comunitate întreagă de civili din familiile soldaţilor, meşteşugari, negustori şi aşa-numiţii *lixae*. În general, terenul atribuit pentru *vicus* era situat pe drumul ce ieşea prin *porta praetoria*. Centrul aşezării era fixat în jurul unei pieţe, a unui for. Iniţial, clădirile erau construite din lemn sau piatră şi se înşiruiau de o parte şi de alta a drumurilor de acces spre castru. O serie de cercetări arheologice întreprinse în Germania, Raetia, Britannia au premis precizarea dimensiunilor loturilor de teren acordate pentru construirea de case (o lăţime de 9 — 12 m şi lungime de 12 — 38 m) [17]. Din această cauză, clădirile aveau un front stradal îngust cu dezvoltare în adâncimea lotului. De obicei, clădirile erau împodobite cu portice făcând trecerea în primele încăperi care serveau de prăvălii, ateliere ş.a. În Germania Superior şi Raetia se constată în mod obişnuit, sub partea din faţă a edificiului, existenţa unei pivniţe. În schimb, numărul unor astfel de pivniţe este redus în Britania [18].

Aşezarea civilă din preajma castrului de la Tibiscum se întindea la NE de acesta, pe o suprafaţă de cca 12 ha, şi era compactă, cu clădiri dispuse la 1,5 — 2 m una de cealaltă. Au fost identificate 13 clădiri şi

[14] S. Petrescu, P. Rogozea, în Banatica, 10, 1990, p. 109 — 126.

[15] M. Moga, *Două bordeie daco-romane descoperite la Tibiscum*, comunicare susţinută la Sesiunea „În memoriam Constantini Daicoviciu", Caransebeş, 1976.

[16] Sallustius, *De Bello Jugurthino*, 44, 5; 45, 2 apud C. S. Sommer, *op. cit.*, p. 490.

[17] C. S. Sommer, *op. cit.*, p. 500 — 586.

[18] Idem, *Military vici*, passim.

N
RÎUL TIMIŞ
CL.XIII
CL.V
CL.XII
CL.VI
CL.VII
CL.VIII
SILOZ
CL.IX
CL.XI
CL.X
MUZEU
PRINCIPIA
PORTA PRAETORIA
HALDĂ STERIL
TERASAR
Scara 1:800

Fig. 2. Tibiscum. Castrul şi *viscus*-ul militar.

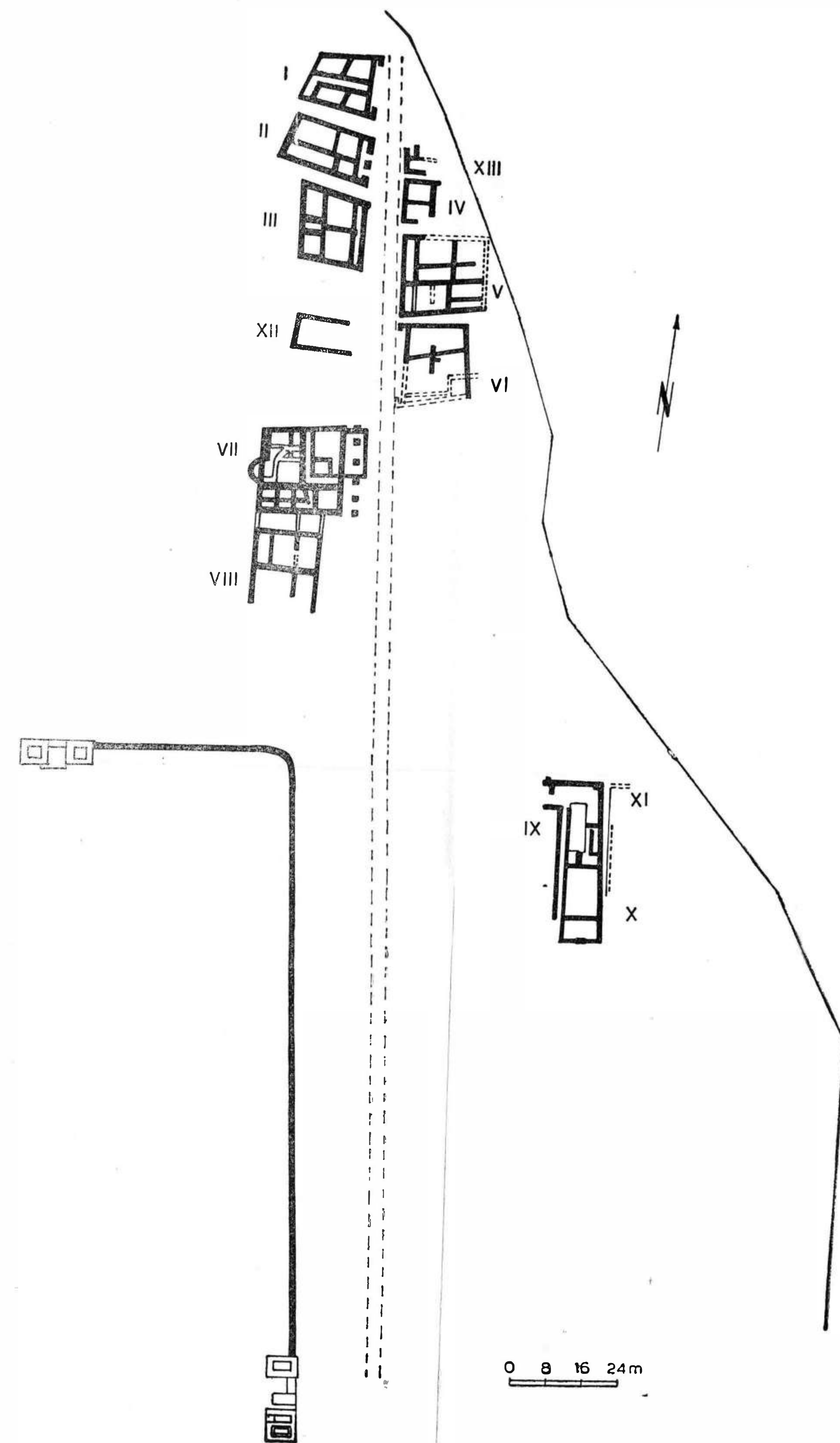

Fig. 3. Tibiscum. *Vicus*-ul militar.

au fost dezvelite efectiv prin cercetări arheologice sistematice doar 10, situate în partea de E a laturii de N a castrului, înspre cursul actual al râului Timiş; numărul lor va fi fost desigur mult mai mare.

Clădirile au fost construite iniţial din lemn, dimensiunile lor nemaiputând fi acum reconstituite datorită suprapunerilor ulterioare. Cele 10 clădiri cercetate sunt dispuse de o parte şi de alta a unei străzi pavate ce ducea până ln faţa porţii *praetoria*. În faţa laturii de E a castrului mare, se observă şiruri paralele de clădiri orientate N — S. Din acest complex de edificii nu a fost dezvelit decât edificiul X. Clădirile *vicus*-ului militar se extindeau şi la sud de *via praetoria*.

Cursul râului Timiş a suferit multe modificări în ultimii 100 de ani fiind transformat în carieră de nisip pentru satele din împrejurimi. Chiar sub cursul actual al râului au apărut urme de ziduri şi monumente de marmură deteriorate. Aspectul lor iniţial nu mai poate fi reconstituit. Judecând după hărţile din sec. XVIII ale zonei, cursul Timişului era orientat V-E, afectând latura de S a castrului şi implicit fiind mult mai la E decât cel actual în zona confluenţei cu Bistra [19].

În cei 165 de ani de stăpânire romană, structura urbanistică a aşezării a suferit multe schimbări datorită cerinţelor impuse de formare a unui centru urban, de nevoile şi pretenţiile celor care-l locuiau. Aceasta a dus la o serie de refaceri ale construcţiilor, modificări constructive, extinderi ale edificiilor, schimbarea destinaţiei lor.

În general, anumitor etape de folosire în castru le corespund etape de refacere în *vicus*, fără ca acest lucru să însemne mai mult decât un cadru general, la fiecare construcţie studiată existând o serie de elemente specifice, presupunând mici modificări suferite în decursul timpului.

Faza de lemn a *vicus*-ului a fost surprinsă de noi în cursul cercetărilor la majoritatea edificiilor (I, II, VII, VIII, X etc.) fără a fi în măsură să putem reconstitui in totalitate forma şi dimensiunile lor. Astfel au fost identificate: un *atelier de olărie* la V de C I şi parţial sub C II, în care au apărut instalaţiile de ardere a ceramicii şi o serie de piese rebutate; un *atelier de fierărie* — surprins parţial sub latura V a clădirii VII — încăperea 2. Construcţiile aveau un aspect de baracă, cu pereţii din lemn, lutuiţi în interior. În sfârşit, la V de clădirea VIII, într-un nivel de locuire datat cu monede în epoca lui Hadrian, a fost identificat un atelier de bijutier specializat pe bijuterii de aur, argint şi bronz [20]. După cum am menţionat mai sus, elemente ale unor construcţii din lemn au apărut sub fiecare edificiu, fără a se putea stabili integral planul lor şi mai ales destinaţia. În majoritatea cazurilor, această etapă de locuire se încheie cu incendierea clădirilor dovedită printr-un strat de arsură de lemn şi chirpic care are uneori grosimi impresionante de 0,50 m. Cu excepţia atelierului de bijutier, această încheiere a funcţionării unor ateliere prin incendii o atribuim evenimentelor din anii 117/118, care au afectat şi castrul mic şi care se fac simţite până la Colonia Dacica [21].

[19] P. Bona, M. Petrovszky, R. Petrovszky, ActaMN, 19, 1982, p. 311 presupun a fi văzut pe linia porţii pretoriene urmele unor „pile" de pod. De fapt, nu sunt altceva decât ziduri dispersate, dislocate sau nu din construcţii care se află sub actualul curs al râului Timiş.

[20] Inedit.

[21] D. Benea, *Der Kastellvicus von Tibiscum* comunicare prezentată la Simpozionul Româno-Elveţian, Deva, oct. 1991.

Spre sfârşitul domniei lui Hadrian, în *vicus*, clădirile au fost refăcute în piatră. Datorită solului moale, cu o pânză freatică ridicată, fundaţiile clădirilor sunt foarte adânci, ajungând uneori până la 1,00 – 1,50 m. Grosimea zidurilor exterioare este de 0,80 – 1,00 m şi sugerează posibilitatea supraetajării.

În anii 158/159 sau chiar mai târziu, în anul 167 (cum este în cazul C I, II), se constată un alt incendiu puternic, surprins în toate edificiile cercetate de noi. A avut loc apoi o nivelare a caselor respective şi construirea deasupra lor a unor edificii tot din piatră, de dimensiuni impunătoare, dispuse cu faţada la strada pavată.

În epoca lui Septimius Severus — începutul domniei lui Caracalla au avut loc în *vicus* anumite perturbări care pot fi datate prin analiza circulaţiei monetare. Este vorba în special de modificări constructive sau abandonări de spaţii de locuit în cadrul aceleiaşi clădiri (v. C VIII, II). Este o perioadă scurtă de timp, de câţiva ani, în care se observă că o clădire este abandonată şi pe locul faţadei ei se instalează două ateliere : unul de turnare a unor piese de bronz, altul de confecţionare a mărgelelor, care după un timp sunt nivelate şi clădirea revine la vechea formă. Această perioadă ar trebui pusă în legătură cu un eveniment important din castru : transferarea la Drobeta a *cohors I Sagittariorum*, unitate stabilită aici din epoca lui Traian, care probabil — cum era şi firesc — a fost însoţită de întreaga comunitate aparţinătoare, cu care venise din Germania (familiile soldaţilor, meşteşugari, negustori etc.). Locul unităţii a fost luat la Tibiscum de *cohors I Vindelicorum* ∞ c.*R. eq.*, unitate recrutată din provinciile vestice ale imperiului şi care a primit în Dacia epitetul de *c.R.* În *vicus* a avut loc aşezarea noilor veniţi, care însoţeau cohorta de vindelici şi care, alături de familiile şi elementele aparţinând palmirenilor şi maurilor, vor forma noua *comunitate vicană* de la Tibiscum. Acest lucru a produs perturbări sensibile în organizarea aşezării, schimbări care din cauza insuficienţei cercetărilor nu pot fi încă precizate în întreaga lor amploare. În mod cert se constată apogeul dezvoltării urbane sub raport edilitar în timpul Severilor. Clădirile prezintă portice înguste, susţinute de coloane având un mic pridvor pavat cu cărămidă. Cea mai impunătoare clădire este C VII, având în faţă şase baze masive pătrate din piatră pentru susţinerea pilaştrilor.

În majoritatea clădirilor studiate până acum (cu excepţia C VIII) au fost identificate camere a căror funcţionalitate este firească în cadrul unor locuinţe (bucătării, cămări, dormitoare şi chiar un *lararium*). Caracterul complex al edificiilor din *vicus* este evidenţiat de prezenţa în spatele clădirilor a unor construcţii-anexe (respectiv C I, II, VII, VIII). În alte cazuri, cum ar fi C VII, a fost un atelier de olărie, având în încăperea învecinată „pivniţa'' în care au fost descoperite câteva vase întregi — deci depozitul atelierului (simbolic clădirea a fost denumită „Prăvălie''). Tot astfel, încăperea de N-V a C I a servit ca atelier pentru fabricarea podoabelor din sticlă (mărgele şi inele). Aceste clădiri sunt deocamdată singurele ce atestă o activitate economică. În vestul clădirii VII, a fost dezvelit un complex de ateliere bazat mai ales pe prelucrarea sticlei — încă inedit.

Multiplele refaceri constructive au dus la schimbarea aspectului iniţial al construcţiilor ; din cele zece clădiri dezvelite integral se consta-

tă că lungimea zidurilor dispuse la stradă variază între 9 şi 14 m, dovedind o „parcelare" similară cu cea din provinciile vestice ale imperiului. Tipul de casă caracteristic *vici*-lor militari, cu dezvoltare în adâncimea lotului, denumit în literatura de specialitate din Germania *Streifenhaus*, iar în Britannia *Striphouse*, se întâlneşte şi la C II, VII, X de la Tibiscum. Pentru o mai clară evidenţiere a tipului de casă, l-am denumi casă cu front îngust şi dezvoltare în adâncimea lotului.

Termele castrului mare de la Tibiscum au fost identificate la cca 60 m de *porta praetoria*; ele sunt actualmente în bună măsură distruse de două conducte de gaz care au străpuns edificiul de mari dimensiuni în două direcţii : S-V şi E-V, ceea ce face dificilă cercetarea arheologică. Micile sondaje efectuate nu au putut releva decât o mică absidă cu hypocaust (1976), cercetările fiind oprite din motive de securitate a conductei de gaz. Băile castrului de la Tibiscum au servit desigur şi *vicus*-ul, ceea ce ar explica dimensiunile relativ mari ale construcţiei.

Un alt mic complex termal a fost dezvelit în interiorul castrului, încă din anul 1924, de către G. G. Mateescu, fără a avea nici un indiciu cronologic.

Referitor la *reţeaua stradală* a *vicus*-ului, în afară de drumul de acces spre poarta *praetoria*, între clădirile dispuse la stradă existau mici stradele de acces în spatele efificiilor, spre ateliere. Lăţimea lor era de 3 — 3,50 m. Profilul stradelei dintre C VII şi C VIII, cercetate de noi, relevă 4 straturi succesive de refacere a stradelelor cu pietriş, pentru ca, într-o epocă târzie, în orice caz post-romană, două ziduri din piatră, dispuse în vestul şi estul stradelei, să închidă spaţiul dintre cele două case, transformându-l în locuinţă (fig. 3). Mai mult, un zid median a dus la formarea unei clădiri cu două încăperi.

Un element deosebit îl reprezintă o coloană înfiptă la colţul de N-E al C III, având rostul unui semn indicativ stradal — o bornă.

Neelucidată până acum este problema zonei aflate la V de linia de case dispuse la stradă, unde urmele de construcţii aproape lipsesc. R. Petrovszky a efectuat o secţiune de cca 100 m orientată E-V care, este adevărat, nu a atins 1 m adâncime şi a fost abandonată, neoferind rezultate arheologice, ceea ce a făcut ca această zonă să rămână necunoscută. Până la reluarea cercetărilor, având în vedere şi faptul că urmele romane apar la o adâncime mică (0,20 — 0,50 m), presupunem că în acest loc s-ar fi aflat eventualul teren de exerciţii al trupelor din castru — terenul fiind aici mai ridicat decât în alte zone, cum ar fi chiar centrul castrului. La S de castru nu mai este posibilă o cercetare, totul fiind distrus de cursul fluctuant al râului Timiş.

A patra etapă de locuire, care se datează în epoca post romană în sec. III — IV, a fost constatată la majoritatea construcţiilor, şi se caracterizează prin ridicarea unor ziduri *seci*, legate cu mortar slab sau pământ. Ele apar în C VII, VIII şi X şi se datează pe baza inventarului (monede şi opaiţe) [22].

[22] D. Benea, Studii şi Cercetări, Caransebeş, 6, 1986, p. 241 — 259.

SISTEMUL DEFENSIV AL *VICUS*-ULUI MILITAR DE LA TIBISCUM

Cercetările arheologice întreprinse în mai multe provincii ale imperiului [23] au relevat existenţa unor elemente defensive care înconjurau ca un arc aşezarea vicană, fiind fixate cu unul din capete de zidul de incintă al castrului. Fortificarea *vicilor* militari a apărut ca urmare a existenţei unor posibile pericole externe şi, credem, mai puţin datorită necesităţii de a proteja aşezarea de eventualele pagube provocate de animale, cum ar fi înclinat să creadă C. S. Sommer.

Cu mulţi ani în urmă, M. Moga a surprins un zid adosat colţului de N-V al castrului mare, considerându-l element al unui turn de colţ (nefiind dezvelită decât o mică porţiune de 2 — 3 m lungime). Zidul avea o lăţime de 1,30 m [24]. Ulterior, în anii 1976 — 1977, R. Petrovszky a efectuat un mic sondaj, dezvelind zidul doar la suprafaţă — fără a surprinde elementele sale în întregime, cu toate etapele constructive [25].

O fotografie aeriană a zonei de pe malul stâng al Timişului, din anul 1965 [26], a relevat traseul în formă de arc de cerc ce înconjura aşezarea, pornind din colţul de N-V al castrului mare. Acest lucru ne-a determinat să reluăm, în anul 1990, cercetările printr-un sondaj care a completat cu alte precizări, atât sub raport stratigrafic, cât şi cronologic, datele cunoscute. O secţiune trasată la 25 m nord de colţul de N-V al castrului a permis identificarea unui sistem defensiv complex, cu mai multe niveluri.

Primul nivel constă dintr-un val de lut bătut, aplatizat, aflat la adâncimea de 1,25 m şi lat la bază de 5,70 m, având în faţă două şanţuri de apărare de dimensiuni reduse, unul lat de 1,30 m şi adânc de 0,90 m, în formă de ic, paralel cu valul de pământ, al doilea şanţ, aflat la 0,60 m spre E, la aceeaşi adâncime, lat de 1,75 m ; acesta a fost surprins perpendicular pe pereţii secţiunii. Ductul celui de-al doilea şanţ, *în prelungire ideală, judecând după direcţia N-S, se prelungea în şanţul de apărare al castrului mare de pe latura de V*. Pe panta interioară a valului au fost surprinse urmele unei construcţii din lemn (turn?). Se constată prezenţa a două niveluri de folosire, ambele distruse printr-un incendiu. Materialul arheologic recoltat, mai ales ceramic, este nesemnificativ, cu o singură monedă foarte tocită — emisă la Niceea, pentru Severus Alexander. Al doilea nivel îl reprezintă nivelarea şanţurilor şi ridicarea pe locul bastionului şi puţin mai la E de acesta a unui zid de incintă din piatră (în secţiunea noastră distrus în întregime până la fundaţie), care reprezintă zidul de incintă identificat şi de cercetările anterioare. Datarea acestui zid, trebuie gândită într-o perioadă ulterioară epocii Severilor.

În anul 1975 au fost descoperite două monumente votive : un altar închinat lui *IOM Conservator* şi o placă votivă cu reprezentarea lui *Iuppiter Tonans*, în imediata apropeire a acestui zid ; prezenţa lor a fost pusă

[23] C. S. Sommer, *op. cit.*, p. 567 — 568 ; idem, *Military vici*, p. 48.

[24] Informaţie orală M. Moga 1976.

[25] P. Bona, M. Petrovszky. R. Petrovszky, *op. cit.*, p. 312.

[26] C. Crăciun ne-a arătat diapozitivul fotografiei aeriene la Sesiunea Naţională de Rapoarte Arheologice Sibiu, 1989.

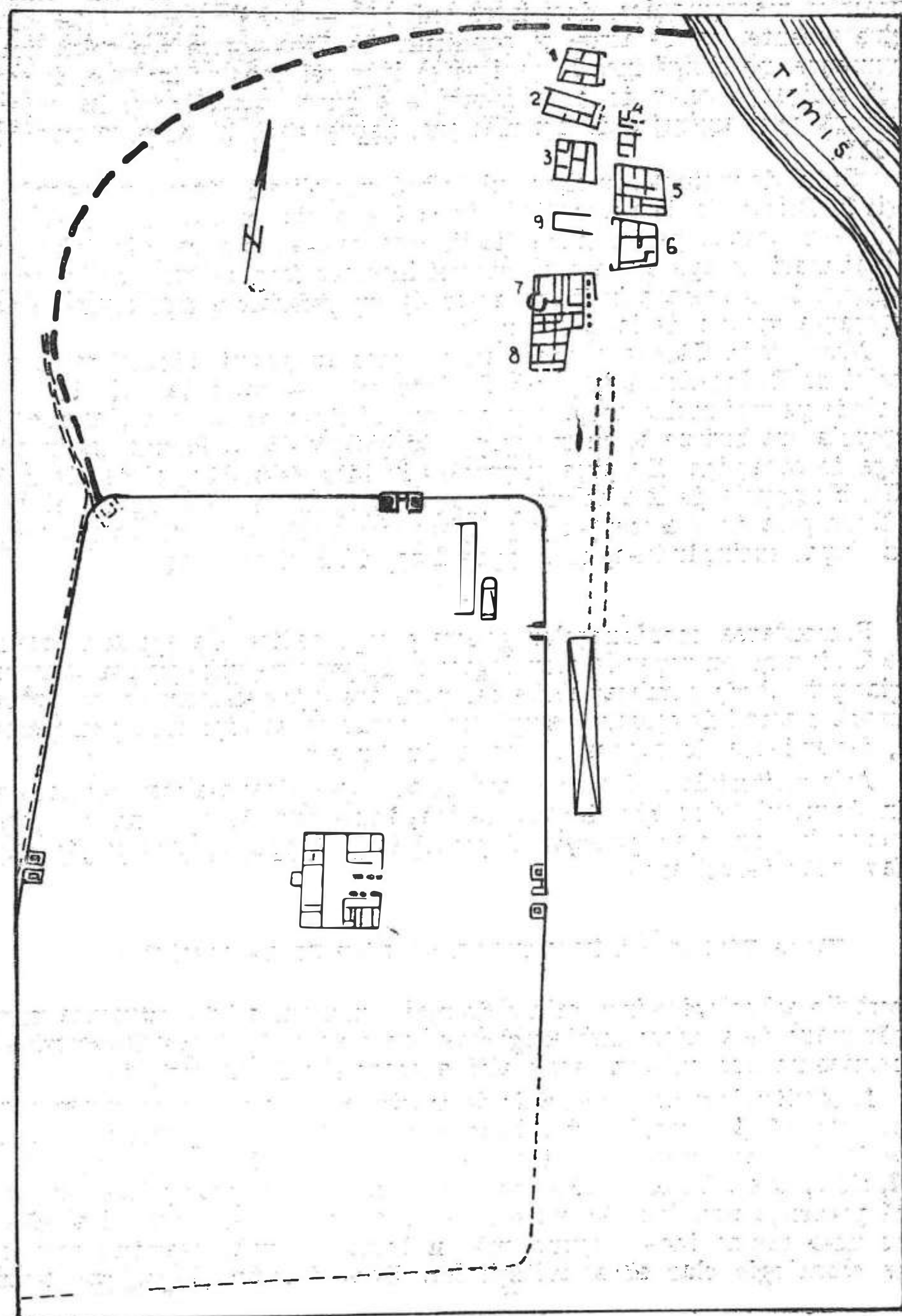

Fig. 4. Sistemul defensiv al *vicus*-ului militar de la Tibiscum.

de noi mai întâi ln legătură cu eventualele pericole externe din timpul războaielor marcomanice, deci între anii 167 — 170 [27]. Rezultatele arheologice recente, ca de altfel şi condiţiile de descoperire ale celor două monumente, ne obligă însă la revizuirea ipotezei noastre iniţiale, în sensul că ridicarea celor două monumente a putut avea loc şi la o dată ulterioară celei amintite de noi mai sus, neprecizată în timp, cândva, în sec. III.

Zidul de incintă sau sistemul de val cu palisadă apare cu deosebire folosit în Britannia, la peste 30% din *vici*, procent cu mult mai mare decât în Germania Superior şi Raetia [28], ceea ce s-ar explica prin dificultăţile mai mari de apărare ale provinciei insulare faţă de provinciile de pe continent. Deocamdată în Dacia acest sistem defensiv a fost sesizat doar în aşezarea vicană de la Tibiscum.

Necropolele. Câteva sondaje arheologice au permis identificarea necropolei de E, localizată în punctul „Dâmb" (denumire dată de locul ce se întinde pe mai multe hectare cu un număr mare de tumuli „dâmbi")[29]. Necropola era birituală, cu morminte de incineraţie şi înhumaţie în sarcofage de cărămidă. Datarea ei se face în intervalul larg al secolelor II — III. Necropola de E a servit şi oraşul antic de pe malul drept al râului. Necropola de V a *vicus*-ului se afla parţial sub actualul cimitir al satului Jupa, extinzându-se mult spre Triaj CFR Caransebeş.

Prezentarea coordonatelor generale topografice ale aşezării vicane de la Tibiscum, cu reperele cronologice şi de evoluţie urbanistică, au evidenţiat primul *vicus* militar al Daciei, care are toate elementele ce caracterizează o astfel de aşezare : amplasare, organizarea terenului prin parcelare, dependenţa de castru, forma clădirilor etc.

Aria teritorială întinsă ocupată de aşezarea vicană a fost determinată în decursul celor 165 de ani de stăpânire oficială romană de două elemente importante : *potenţialul economic* şi, implicit, *demografic* care au favorizat dezvoltarea.

VIAŢA ECONOMICĂ ÎN *VICUS*-UL MILITAR DE LA TIBISCUM

Cercetările arheologice întreprinse de mai mulţi ani atestă existenţa unui număr mare de ateliere meşteşugăreşti, cu o paletă diversă de activităţi economice necunoscute în nici o altă aşezare din Dacia romană.

1. *Atelierele pentru materiale de construcţii* — cărămidării nu au fost descoperite până acum, în schimb, în *vicus* au fost descoperite un număr mare de cărămizi cu ştampile tipice doar pentru Tibiscum : *ARF*, *VAM*, *T.Fl*, *GTI*, *MA.SY*, *MID (?)* etc. Numărul mare de ştampile documentează prezenţa unui număr mare de oficine, conduse de meşteri al căror nume ne-a rămas încă necunoscut în bună măsură, neavând nici un reper cronologic clar al activităţii lor. Doar într-un singur caz avem

[27] D. Benea, M. Moga, Tibiscus, 5, 1978, p. 132 — 139.
[28] S. C. Sommer, *Military vici*, p. 48 — 40.
[29] R. Petrovszky, Tibiscus, 5, 1978, p. 201 — 211.

o datare pentru ştampila *G.T.I.* de pe un olan din ultimul nivel de locuire din oraşul antic Tibiscum (C I), datat în sec. III — IV. În rest, cele mai numeroase ştampile de tipul *ARF* apar atât în castru cât şi în *vicus* în sec. II şi III, fără a putea face o departajare cronologică.

2. *Producţia vaselor de ceramică* reprezintă un capitol interesant, încă necercetat în mod mulţumitor pentru Tibiscum. Un număr de 3 ateliere de olărie au fost descoperite în mai multe puncte ale aşezării — e adevărat nu concomitente [30]. Primele cuptoare de ars ceramică au apărut la V de C I şi II în primul nivel de locuire care se datează în primele două decenii ale sec. II. În dreptul C I a fost descoperit un cuptor de ars oale intact, de tipul cu postament central de susţinere a plăcii de reverberaţie. În imediata apropiere, parţial sub zidul de incintă al C I, a fost identificat un al doilea cuptor, distrus până la bază [31]. Prezenţa unor gropi de stâlpi în jurul acestei instalaţii sugerează existenţa unui spaţiu acoperit. O ţiglă romană avea ştampila *COH(ors) I S(agittariorum)*, sugerând prezenţa unui atelier care servea nevoile trupei.

Un al doilea atelier a fost descoperit în vestul C II, tot în primul nivel de locuire; avea un cuptor distrus până la bază, de dimensiuni reduse. În jur, s-au descoperit: o statuetă *Venus pudica*, mai multe fragmente de statuete aparţinând aceluiaşi tip, alături de ceramică uzuală [32].

Cel de-al treilea atelier a apărut chiar în ultimul nivel de locuire al C VIII, încăperea 2, databil în sec. III — IV. Este atelierul cel mai complet descoperit până acum la Tibiscum [33]. Atelierul era compus dintr-un bazin pentru macerarea lutului, altele două pentru pregătirea pastei în vederea confecţionării vaselor şi un cuptor pentru arderea ceramicii. În încăperea învecinată a fost identificat depozitul atelierului, care cuprindea cu deosebire ceramică de uz gospodăresc: oale de provizii, străchini etc.

Diversele domenii ale producţiei ceramice nu sunt încă cercetate în chip mulţumitor pentru Tibiscum: ceramica de uz comun, imitaţii după *terra sigillata*, statuete, opaiţe [34], jucării din lut etc.

Pe o amforă a apărut ştampila *AUS.SYR* (*S* reprezentat invers), ştampilă necunoscută până acum pentru amforele din Dacia. Ea apare însă în mod surprinzător redată pe tegulele ştampilate sub forma de *MA. SY* (cu acelaşi *S* invers), ceea ce ar sugera poate şi un proprietar de cărămidărie [35]. Prezenţa în castru în cantitate mare a acestui tip de ştampilă ne determină a ezita spre o atribuire unei oficine particulare.

În schimb, în producţia de opaiţe de la Tibiscum, pe lângă o oficină de tip *Firmalampen* anonimă, locală, cu opaiţe îngrijit lucrate, de culoare roşie, apar şi opaiţe purtând ştampila *AUR(elius) F(ecit)* şi *CAI = C(aius) A(urelius) I ....* ori poate *CAI(us)* [36], necunoscute în alte centre ale Daciei.

30 D. Benea, Potaissa, 3, 1982, p. 22 — 43.
31 Inedit.
32 D. Benea, Materiale, 14, 1982, p. 298 — 304.
33 Idem, Potaissa, 3, 1982, p. 28 — 43.
34 D. Benea, Dacia, N. S. 34, 1990, p. 139 — 168.
35 P. Bona, R. Petrovszky, P. Rogozea, Studii şi Comunicări, Caransebeş, 5, 1982, p. 182 — 207.
36 D. Benea, *op. cit.*, p. 147.

Atelier de fierărie dezvelit parţial sub C VIII; păstra încă într-o „cutie" formată din 4 cărămizi romane o cantitate mare de coaste de animale, utilizate probabil în procesul de reducere a metalului, alături de o mare cantitate de zgură, cuie, piroane. Atelierul se datează în primele decenii ale sec. II; probabil a servit pentru producerea materialului feros necesar construcţiilor [37].

4. *Ateliere de prelucrarea metalului.* Au fost descoperite până acum patru. Erau instalate de obicei în barăci din lemn şi funcţionarea lor este limitată în timp. În apropierea termelor a fost identificat primul atelier, specializat în producerea de echipament militar, două ateliere de bijutier, care prelucrau aur, bronz, argint (unul publicat, altul încă inedit) [38]. Al patrulea atelier se datează în prima jumătate a sec. II şi ocupă o parte din C VII. Descoperirea unei fibule de bronz o mărgea din sticlă într-un caboşon ne-a sugerat posibilitatea executării unor piese emailate în atelierele de la Tibiscum, cu atât mai mult cu cât la 4 m spre S se afla un atelier specializat în producerea de mărgele din sticlă şi pastă de sticlă [39]. În toate atelierele s-au descoperit creuzete fragmentare sau întregi, având urme de metal sau zgură în interior, tipare din lut, piese întregi sau rebutate, bucăţi de metal topit.

Descoperirea în preajma atelierelor de sticlă a unui număr mare de piese din sticlă şi bronz, cum ar fi capacele pentru capsulele de sigiliu, aplice, fibule, piese de echipament, sugerează o producţie locală (mai ales pentru piesele descoperite în context stratigrafic clar), care trebuie să fi avut o mare importanţă alături de importurile romane. Prezenţa în preajma unor ateliere de prelucrare a metalului şi a unor ateliere de prelucrare a sticlei constituie o necesitate obiectivă pentru posibilitatea executării unor piese în tehnici mixte, cum este cea a emailului [40].

Cu mulţi ani în urmă, pe teritoriul *vicus*-ului au fost descoperite câteva tipare fragmentare care prin forma lor dreptunghiulară sugerează tiparele pentru metal preţios (aur). Piesa întreagă (păstrată la Muzeul Banatului din Timişoara) corespunde dimensiunilor lingourilor de la Crasna. Aceasta sugerează o altă activitate economică din *vicus*, cea de extracţie a aurului din nisipul aurifer al râului Bistra, ocupaţie aparţinând foarte probabil autohtonilor daci [41].

5. *Atelierele de sticlărie* au fost identificate în construcţiile-anexă ale C I, II, VII. Ele erau specializate în producerea de vase din sticlă, podoabe din sticlă sau pastă din sticlă (mărgele, inel, pietre de inel, jetoane). Activitatea unor ateliere cum este cel din C I durează de la mijlocul sec. II până în sec. IV.

6. *Atelierele de pietrărie* trebuie presupuse, având în vedere numărul mare al monumentelor onorifice, votive şi funerare descoperite. Acestea trădează influenţe ce vin din lumea siriană şi nord-africană, creând o simbioză ce conferă monumentelor de la Tibiscum elemente specifice: modul de ornamentare a câmpului inscripţiei, a figurilor umane de pe

[37] D. Benea, Materiale, 14, 1982, p. 330 — 304.

[38] D. Benea, R. Petrovszky, Germania, 65, 1987, 1, p. 226 — 238.

[39] *Ibidem.*

[40] M. Martin, ArchSchweiz, 1, 1978, p. 120, nota 11.

[41] L. F. Marsigli, *Description du Danube*, Haga, 1711, p. 10 — 106.

stelele funerare, reprezentările umane fiind uneori pictate, texte bilingve, împărţirea pe verticală a câmpului inscripţiilor.

Materia primă utilizată a constituit-o mai ales calcarul de Tincova şi mai rar marmura de Bucova, atât de cunoscută la Sarmizegetusa.

Lipsesc deocamdată în peisajul economic al aşezării informaţii privind *meşteşugurile casnice* (ţesutul, producerea încălţămintei), dar credem că faptul reprezintă doar o carenţă de informaţie arheologică. O singură *fusaiolă* bitronconică a fost descoperită în *vicus*-ul de la Tibiscum, ca un indiciu al unor preocupări pentru tors în cadrul ocupaţiilor familiale.

Organizarea aşezării vicane pe baza unor parcele de teren acordate celor veniţi pentru a-şi construi casele nu permitea practicarea agriculturii. Dispunerea destul de concentrată a clădirilor, cu spaţii mici între ele, făcea imposibil acest lucru. Produsele agricole necesare se obţineau prin relaţiile de schimb curente, stabilite cu vilele rustice şi aşezările indigene din împrejurimi.

Negoţul a ocupat un loc important în viaţa economică a *vicus*-ului. *Mercatores* sau *negotiatores* erau aceia care asigurau aprovizionarea armatei cu o serie de produse alimentare, de lux, ceramică, piese de echipament.

Numărul mare de amfore de ulei şi vin descoperite la Tibiscum sugerează şi un comerţ intern cu aceste produse. O singură ştampilă Παυλοι a fost descoperită până acum şi se datează în sec. II [42]. Dacă pentru vin sau ulei presupunem un negoţ cu provinciile sud-dunărene, chiar cu cele greco-orientale, fragmentele de *terra sigillata* dovedesc relaţii comerciale regulate cu provinciile vestice ale Imperiului cu atelierele de la Lezoux (Gallia centrală), Rheinzabern (oficinele lui Firmus I, Mammilianus), Westerndorf (oficinele lui Comitiales, Helenius, Severus) [43]. Proporţia importurilor din Rheinzabern reprezintă 30% din întreaga *terra sigillata* cercetată până în anul 1980, iar cea de Westerndorf, 55%, ultima datată cu precădere în sec. III.

Opaiţele importate la începutul sec. II din Italia (cu cioc triunghiular, ştampila „*P*" sau cele de tip Firmalampen: *APRIO*, *OCTAVI*, *CAMPILI*) sunt cele mai numeroase, urmează apoi importurile din Pannonia (*FLAVI*, *CARI*, *URSIO*) şi Moesia Inferior (*ARMENI*) [44].

O serie de vase din bronz, plumb, etc., ca de altfel şi anumite piese de podoabă reprezintă piese de import provenind probabil din vestul Imperiului.

Analiza *materialului numismatic* a fost efectuată pe un lot de 302 monede databile în sec. I — III, din care 92 ilizibile, descoperite în răstimpul 1964 — 1987 [45]. În cadrul acestui material monetar predomină moneda uzuală de bronz *dupondius* sau *sestertius*, urmează apoi antoninianul şi doar în mică măsură *denarul*. Repartiţia pe împăraţi sugerează

[42] D. Tudor, Apulum, 7, 1968, 1, p. 391 — 400.

[43] D. Isac, Apulum, 19, 1981, p. 109 — 123.

[44] D. Benea, Dacia, N. S., 34, 1990, p. 146 — 150.

[45] Întrucât documentarea noastră la acest capitol s-a încheiat în anul 1988, urmând publicarea detaliată a rezultatelor într-o altă lucrare. Am avut acces la piesele publicate parţial de colectivul Muzeului din Caransebeş, ActaMN, 21, 1983; de asemenea Registrele de inventar ale Muzeului Banatului cuprinzând piesele descoperite de prof. M. Moga. Este posibil să mai existe loturi scăpate atenţiei noastre şi la care nu am avut acces.

o abundenţă de monedă în prima jumătate a sec. II: Traianus — 25, Hadrianus-Sabina — 18, Antoninus Pius-Faustina Senior — 48, apoi Septimius Severus-Iulia Domna — 21, Severus Alexander — 18, Filip Arabul — 16 exemplare etc. Am prezentat selectiv împăraţii cu loturile cele mai numeroase de monede, conştienţi fiind de faptul că această repartiţie se schimbă cu fiecare campanie arheologică.

Tibiscum nu a constituit numai o piaţă de desfacere pentru producţia de import ci a fost şi un centru meşteşugăresc care a produs pentru schimbul din interiorul şi exteriorul provinciei. Ne gândim în primul rând la relaţiile de schimb obişnuite, uzuale, stabilite cu aşezările autohtone daco-romane. Prezenţa în fiecare clădire a *vicus*-ului a unor fragmente ceramice (oale-borcan, capace) lucrate cu mâna, de factură dacică, sugerează acest lucru. În atelierele de prelucrare a metalelor au apărut numeroase capace, unele folosite ca recipiente pentru bronz topit. Prezenţa ceramicii locale în mediul *vicus*-ului trebuie înţeleasă sub două aspecte: solicitarea unor astfel de vase pentru nevoile cotidiene ale locuitorilor şi participarea mâinii de lucru autohtone în activitatea unor ateliere. Astfel privite lucrurile, schimburile de produse meşteşugăreşti cu cele agricole apar ca o relaţie firească în cadrul unei economii bazate pe monedă.

Privind relaţiile comerciale cu *barbaricum*, lucrurile sunt departe de a fi lămurite. Doar într-un singur caz, cel al producţiei de mărgele din pastă de sticlă apare evident că aceasta asigura piaţa iazigă, mai ales de la sfârşitul sec. II [46].

În concluzie, cercetările arheologice au evidenţiat un număr mare de ateliere meşteşugăreşti, care atestă ocupaţii diverse, menite a asigura membrilor comunităţii vicane cele necesare. Numărul acestor ateliere trebuie să fi fost mult mai mare, dovedind o *concentrare* de oficine nemaiîntîlnită în Dacia în preajma unui castru.

Relaţiile de schimb ale *vicus*-ului cu aşezările din jur, dar şi cu *barbaricum* s-au permanentizat, având un rol benefic pentru dezvoltarea economică a sud-vestului Daciei. Aşezarea a căpătat un *caracter semiurban*, prin modul de extindere a construcţiilor, dimensiunile lor, aspectul lor în general. Aceste schimbări se vor reflecta sub raport demografic. Materialul epigrafic cunoscut de la Tibiscum oferă un obiect de studiu interesant în analiza populaţiei.

Populaţia. Baza populaţiei în vicus o formau familiile soldaţilor. La aceasta se adaugă şi o componentă peregrină, care se ataşează armatei din interese de natură economică ori de altă natură.

Numărul locuitorilor într-un *vicus* este apreciat în genere în funcţie de numărul soldaţilor din castru [47]. La Tibiscum existau la sfârşitul sec. II trei unităţi militare în castru: *cohors I Vindelicorum* ∞ *c.R.eq.* de 1000 de soldaţi, *numeri Palmyrenorum et Mauretanorum*, fiecare cu câte 500 de soldaţi. În atare situaţie, numărul locuitorilor din *vicus* ar fi compus din cca 2000 de femei şi copii ce formau familiile soldaţilor la care se adaugă cca 500 de meşteşugari, negustori, veterani stabiliţi aici după lăsarea la vatră. Pe bună dreptate, C.S. Sommer [48] remarca dubla

[46] D. Benea, Apulum, 21, 1983, p. 115 — 120.
[47] C. S. Sommer, Fundberichte Baden Würtemberg, 13, 1987, p. 556 — 565.
[48] *Ibidem*, p. 603 — 606.

calitate a locuitorilor unui *vicus* : de a asigura cele necesare armatei (hrană, echipament) și de a oferi posibilitatea întregirii efectivelor garnizoanei.

Din cele 90 de inscripții întregi sau fragmentare descoperite la Tibiscum, aproape 60 au caracter funerar. Din acestea, cca 16 au fost puse unor militari decedați în timpul serviciului. Vârsta soldaților varia între 20 — 25 de ani, în majoritate palmyreni. În general, se observă că elementele palmyrene, deși își păstrează *cognomenul* autohton din Siria : Borafas, Guras, Neses, Habibis, au *praenomenul* și *nomenul* de *Publius Aelius*, primit de la împăratul Hadrian, care le-a acordat cetățenia.

Din punct de vedere etnic, populația era diversă, fapt determinat și influențat în primul rând de eterogenitatea trupelor din castru : vindelici, sirieni, palmireni, mauri, traco-daci etc. Poate mai mult decât în oricare altă așezare militară a Daciei romane, la Tibiscum se constată prezența populației autohtone, în mai toate edificiile cercetate, prin ceramica dacică. Acesta documentează existența unor elemente autohtone în rândul populației vicane, sub forma unor familii mixte care ulterior au format mediul de bază pentru completarea efectivelor. Din rândul acestor militari trebuie să fi provenit acel *Brisanius*, fiul lui *Aulusanus* din *cohors I Vindelicorum*[49].

Stabilirea în sec. II — III în *vicus* a unor veterani provenind din garnizoana castrului a fost determinată desigur de obținerea unor avantaje economice, dar și de prezența familiilor lor pe teritoriul așezării. Situația materială prosperă a veteranilor intrați în viața civilă ca *cives Romani* a oferit posibilitatea pătrunderii unor elemente în *ordo decurionum* de la Sarmizegetusa.

Sunt menționați epigrafic mai mulți veterani, din cele trei unități din castru, care s-au stabilit la Tibiscum sau Sarmizegetusa. Uneori ei dețin magistraturi în conducerea orașelor. Astfel este cazul lui *Aurelius Laecanius Paulinus*, vetaran din *coh. I Vindelicorum*, ulterior decurion al Sarmizegetusei[50], sau al lui *P. Ael. Theimes*, veteran din gradul de *centurio* al *coh. I Vind.* cunoscut într-o epigrafă celebră a metropolei dacice ca *II vir*[51] ; numele lui trădează în chip evident primirea cetățeniei de la împăratul Hadrian, cognomenul de *Theimes* este tipic palmyrenian și sugerează un personaj — el sau tatăl său — din primul eșalon de palmyreni aduși în Dacia, în anul 118. Calitatea de *II VIR* a lui *P. Ael. Theimes* sugerează o prosperitate materială a individului, care va fi fost un reprezentant de frunte al comunității palmyrene de la Sarmizegetusa.

Alți doi veterani, P. Ael. Servius[52] și P. Ael. Ulpius[53], provenind din garnizoana de la Tibiscum, s-au stabilit în așezarea vicană. Prin stabilirea unor veterani în așezarea militară de lângă castru, componența socială a comunității a suferit schimbări benefice prin mărirea numărului de elemente care cunoșteau limba latină după atâția ani de serviciu, dețineau cetățenia romană și implicit erau fidele Imperiului pentru situa-

[49] IDR, III, 1, 163.
[50] IDR, III, 1, 137, 138.
[51] IDR, III, 2, 18.
[52] IDR, III, 1, 149 + 142 ; 136.
[53] IDR, III, 1, 157.

ția materială prosperă cu care au fost lăsați la vatră. Acest lucru a influențat calitatea romanizării nu numai a *vicus*-ului dar și a viitorului oraș roman Tibiscum.

Revenind la numărul populației din *vicus*, apreciat în funcție de efectivele trupelor din castru, acesta apare plauzibil doar atunci când el este pus în legătură și cu aria locuită a așezării. Sub acest aspect, remarcam la începutul lucrării noastre că deocamdată ***edificiile cercetate ale vicus-ului sunt puține la număr***, dar teritoriul locuit trebuie să se fi întins pe cca 12 ha (din păcate în bună parte distrus de cursul râului Timiș). Această arie, locuită de o populație în jur de 2500 locuitori, ar reprezenta o așezare vicană importantă.

În general, părerile specialiștilor sunt diferite în această privință: *vicus* Saalburg de pildă, avea o suprafață de 30 ha cu o populație de 2000 locuitori [54], pentru Zugmantel se estimează o densitate de 100 de locuitori/ha, deci în jur de 800 de locuitori ar fi trăit aici la mijlocul sec. II. Exemplele sunt nenumărate în provinciile vestice ale Imperiului [55].

Administrația vicus-ului militar de la Tibiscum. Nu avem știri epigrafice în acest sens în așezarea noastră. Aurelius Laecanius Paulinus *vet. et dec.* al Ulpiei Traiana, amintit mai sus, ne-a determinat la un moment dat să presupunem includerea așezării în teritoriul Coloniei Sarmizegetusa [56]. Inscripția în discuție a fost descoperită ca material refolosit în castru și în atare situație discutarea *pro* sau *contra*, dacă personajul a făcut parte din administrația *vicus*-ului sau a orașului antic, nu poate oferi o soluție plauzibilă. Orice supoziție în acest sens nu are o bază reală, cum de altfel nici ipoteza avansată de M. Moga, prin care Tibiscum ar fi fost un *pagus* al Ulpiei Traiana [57], nu are nici un indiciu epigrafic. Orice apropiere a situației arheologice și epigrafice între Micia și Tibiscum se poate face dar cu oarecare precauție. Atât la Micia, cât și la Tibiscum se constată existența în preajma castrului a unei așezări de tip *vicus* militar (clădiri private sau cu caracter public, terme, ateliere ceramice și cărămidării etc, delimitarea spre E a așezării fiind întrucâtva precizată de necropola cercetată parțial până acum. Spre deosebire de Tibiscum, în sec. III, la Micia este documentată prezența unui *pagus* prin două mărturii epigrafice.

În schimb, la Tibiscum, în sec. III, există două așezări disctincte: cea vicană, pe malul stâng al râului Timiș, și cea civilă — pe malul drept. Din așezarea de pe malul drept al râului Timiș s-a dezvoltat orașul antic, iar cea de pe malul stâng a rămas întotdeauna un *vicus* militar. O mărturie epigrafică descoperită demult și publicată de L. F. Marsigli susține descoperirile arheologice de până acum; ea atestă titlul de oraș [58].

În studierea administrației unui *vicus* militar, elementul de la care trebuie să se pornească este acela privind teritoriul pe care se ridică o astfel de așezare, adică dacă este militar sau civil. A. Mócsy consideră că în Pannonia, *Auxiliarvici* — cum îi denumește — ar fi avut propriul

[54] C. S. Sommer, *op. cit.*, p. 621.
[55] H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 115 — 135.
[56] D. Benea, Tibiscus, 5, 1978, p. 143.
[57] M. Moga, Tibiscus, 1, 1970, p. 41 50.
[58] IDR, III, 1, 132.

lor teritoriu, care însă nu avea caracter militar, dar care nu era subordonat nici unei *civitas*, ci direct provinciei [59]. C. S. Sommer presupunea că nu există indicii sigure ca *vici* militari să se fi aflat pe teritoriul castrului. *Vici* ar fi putut avea o administrație proprie, pentru care nu există deocamdată mărturii epigrafice [60].

După părerea noastră, existența unui *vicus* militar este determinată de existența unui castru, ca de altfel și de abandonarea lui în bună măsură (deși se constată și o continuitate de locuire în cazul unor așezări mari de tip *civitates*). O desprindere din punct de vedere administrativ ar fi putut avea loc de-abia în momentul în care, sub raport demografic, comunitatea s-a întărit prin elementele lăsate la vatră, raport care va influența schimbări importante economice. În momentul când un sistem defensiv se atașează și „anulează" latura de nord a castrului, pentru a proteja *vicus*-ul militar de la Tibiscum, ni se pare firesc a considera existența unei dependențe de administrația militară a castrului. H. v. Petrikovits are meritul de a fi intuit existența în fruntea *vici*-lor militari a unor magistrați — *magistri* — aidoma *vici*-lor civili [61].

În Britannia, la Old Carlisle, este amintit un *magister* al unui *vicus* militar [62]. Analiza unui lot de inscripții provenind din fortificația romană târzie de la Murighiol, din Dobrogea, a dus la câteva concluzii pertinente privind existența unui *vicus* militar, modul său de organizare administrativă, relațiile unui *vicus* cu unitatea militară, ca de altfel și evoluția identică în timp a unui *vicus* militar cu a canabelor unei legiuni. Inscripțiile în discuție atestă numele mai multor *magistri* ai unui *vicus classicorum*, reprezentanți ai unei comunități de *cives Romani consistentes* [63]. Autorii studiului identifică aici un *vicus* al *Classis Flavia Moesica*, care își avea cartierul general la Noviodunum. Desigur, rămâne un deziderat identificarea pe teren a acestui *vicus* militar (inscripțiile fiind reutilizate în zidurile fortificației târzii).

În Dacia, doar la Micia au fost descoperite până acum inscripții ce pot fi puse în legătură cu administrarea unei așezări vicane [64], ele sunt dedicate lui *IOM* sau Geniului locului. Din aceste inscripții nici una nu se poate data cu siguranță, dar în modul lor de redactare eu văd două etape. Prima, în care sunt amintiți *veterani et cives Romani*, având în frunte *magistri* respectivi [65]. Uneori în aceste inscripții este amintit și toponimul de Micia (*IOM Iunoni Reginae pro salute Miciensium*, sau *IOM veterani et cives Miciensis*), având *magistri*, fără a denumi în vreun

[59] A. Mócsy, *op. cit.*, p. 365.
[60] C. S. Sommer, *op. cit.*, p. 624 — 627.
[61] H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 116.
[62] RIB, 13, 899, apud H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 116.
[63] Al. Suceveanu, M. Zahariade, *op. cit.*, p. 114 — 120.
[64] IDR, III, 3, 69, 80 — 84, 94 etc.; v. și L. Marinescu, Sargetia, 18 — 19, 1985 — —1986, p. 125 — 128.
[65] IDR, III, 3, 82: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/vet(erani) et c(ives) Ro/m(ani)/ per T(itum) Aurel(ium)/Verum et Cor(nelium)/[5] Fortunatum mag(istros)/v(otum) s(olverunt)l(ibenter) m(erito); 83: I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/vet(erani) et c(ives) R(omani)/ per M(arcum) Ul(pium)/Quint(u)m/ /mag(ister) pag...?/; 81: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /v(eterani) et c(i)v(es) R(omani)/Miciens(es)/per Aur(elium)/Alpinum/[5] et Claud(ium) /Nicomae(dem)/mag(istros)/v(otum) s(olverunt) l(ibenter) m(erito); 94: I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/Iunoni/Reg(inae) /pro salu/te Miciens(ium)/[5] L(ucius) Atil(ius) Faustinus et M(arcus) Ulp(ius)/Romanus mag(istri)/v(otum) s(olverunt) l(ibenter) m(erito).*

fel calitatea Miciei de *vicus* sau *pagus*. Într-o a doua categorie apare amintită localitatea ca *pagus* în două inscripții în care apare invocat: *IOM* și *Genio pag(i) Mic(iae)* [66]. Din toate aceste inscripții doar una singură [67] are locul de descoperire bine precizat la S de castru și anume una din cele două inscripții ce atestă calitatea de *pagus* a Miciei (având ca *magister* pe C. Antonius Crispinus), în rest toate inscripțiile discutate au împodobit castelele feudale din Hunedoara.

Descoperirile arheologice au permis identificarea la E și N—E de castrul de la Micia a unui complex de clădiri cu caracter public și privat, terme, un amfiteatru, iar în zona de S—E alte complexe de locuit și temple. Sistematizarea descoperirilor sub raport topografic alături de analiza unor elemente ale vieții economice sugerează existența unui *vicus* a cărui întindere este delimitată clar de necropolă. Aceste dovezi arheologice completează în mod elocvent materialul epigrafic discutat mai sus, care permite atribuirea primei grupe de inscripții *vicus*-ului militar de la Micia [68].

Menționarea ulterioară a *pagus*-ului constituie urmarea dezvoltării economice, demografice, dar și de unificare a mai multor *vici* care au determinat desprinderea așezării din preajma castrului de sub autoritatea sa.

Un *pagus* reprezintă o așezare de mare importanță economică și socială, care premerge în unele cazuri apariția unor orașe, având titluri de *municipia*. Deocamdată, epigrafic, la Micia acest lucru nu este documentat, deși amploarea și calitatea descoperirilor arheologice ar pleda în favoarea aceste supoziții [69].

SFÂRȘITUL *VICUS*-LUI MILITAR DE LA TIBISCUM

După abandonarea provinciei, în anul 271, *vicus*-ul militar a continuat să fie locuit până în sec. IV, chiar dacă sub raport demografic el a fost mai redus [70]. Cercetările au documentat locuirea edificiilor, funcționarea unor ateliere meșteșugărești (olărie, sticlă etc.) o circulație monetară curentă până în a doua jumătate a sec. IV. Menținerea unei piețe de desfacere și a unei cereri de produse a influențat pozitiv ființarea așezării alături de orașul de pe malul drept al Timișului. Din a doua jumătate a sec. IV, în bună măsură urmele de viață se restrâng și mai mult și datorită instabilității interne a Imperiului Roman după moartea lui Constantius II și apoi datorită apropierii valului hunic.

Vicus-ul militar de la Tibiscum este deocamdată primul centru de acest gen care a influențat și a avut un rol determinant în urbanizarea zonei și în formarea unui oraș antic. Apariția sa a fost strâns legată de existența castrului și implicit importanța sa militară a favorizat dezvoltarea unui *vicus* puternic sub raport demografic și socio-economic.

[66] IDR, III, 3, 69: *Genio Pag(i) /Mic(iae) T(itus) Aur(elius)/Primanus mag(ister) pag(i) eiu/sd(em) ex suo/*[5] *fecit l(ibens) m(erito)*; 80: *IOM/vet(erani) et c(ives) R(omani)/ per C(aium)/Anton(ium) /Crispinum/mag(istrum) p(agi) M(iciensis)*.

[67] IDR, III, 3, 80.

[68] IDR, III, 3, p. 56. cu toată bibliografia; C. Crăciun, *Topographie archéologique de Micia*, comunicare susținută la Colocviul Romăno-Elvețian, Deva, oct. 1991.

[69] L. Mărghitan, SCIV, 21, 1970, 4, p. 579 — 597.

[70] D. Benea, Studii și Cercetări, Caransebeș, 6, 1986, p. 241 — 259.

CÂTEVA OBSERVAŢII PRIVIND *VICI* MILITARI ŞI PROCESUL DE URBANIZARE DIN DACIA

Politica de urbanizare romană şi de formare a noilor oraşe a constituit întotdeauna un mijloc eficient de întărire, stabilizare şi siguranţă a puterii romane. Proces complex social, economic, politic, demografic, fenomenul de urbanizare a cunoscut în Dacia aspectele generale din fiecare provincie, dar în acelaşi timp şi o serie de elemente specifice impuse de modul de cucerire al Daciei, nivelul atins de societatea geto-dacică şi mai ales de importanţa acordată de Imperiu acestei provincii aflate la marginea lumii romane.

Cele trei elemente specifice Daciei s-ar explica prin cucerirea unei părţi a teritoriului geto-dacic prin două războaie crâncene, războaie care au „dezafectat” pe teritoriul noii provincii întemeiate în anul 106 toate cetăţile, sanctuarele şi reşedinţele regale. Din civilizaţia oppidană, cum a fost ea denumită de C. Daicoviciu, s-au păstrat în cadrul provinciei desigur comunităţile rurale în formele tradiţionale [71]. Chiar dacă în momentul formării provinciei romane Dacia şi în primele decenii ale existenţei acesteia am putea gândi la o asprime deosebită a noii autorităţi faţă de populaţia învinsă, nevoile politice, administrative şi militare au obligat populaţia autohtonă să participe efectiv la noile forme de organizare a teritoriului provinciei. În anul 106 s-a procedat la cadastrarea întregului teritoriu al provinciei devenit *ager publicus*, s-au stabilit zonele şi teritoriile care erau atribuite armatei, coloniştilor, altele care au rămas în proprietatea imperială în detrimentul comunităţilor rurale autohtone. O excepţie o formează *COLONIA DACICA* cu teritoriul său întemeiată de împăratul Traian.

Un număr mare de trupe auxiliare şi cel puţin două legiuni : a XIII-a Gemina şi a IV-a Flavia Felix (până în anul 114/118) din armata de campanie a lui Traian au rămas în Dacia. În pragul războaielor marcomanice, în Dacia existau, alături de Legiunea a XIII-a Gemina, 89 de trupe auxiliare regulate şi neregulate [72]. Pentru fiecare din aceste trupe a fost atribuit un teren de dimensiuni diferite pe care urmau să fie amplasate castrul, anexele sale şi *vicus*-ul. O reţea densă de castre a împânzit teritoriul provinciei de la graniţe până în interior.

Apreciind ca cifră medie cele 89 de trupe în pragul anului 167, trebuie să ne gândim că acestora le corespund tot atâtea aşezări vicane. Desigur, în Dacia au existat şi câteva fortificaţii cum ar fi : Micia, Porolissum, Tibiscum etc., în care staţionau concomitent 2 — 3 trupe auxiliare, ceea ce reduce numărul de castre la cca. 75. Prezenţa unor aşezări de tip *vicus* în preajma unor castre nu este clarificată. Cercetările arheologice au relevat în mai multe localităţi edificii, ateliere meşteşugăreşti izolate aflate lângă castre. Ele *nu* au fost puse până acum în legătură cu *vici* militari. Cu oarecare aproximaţie datorată unor carenţe de informaţie arheologică, presupunem pe baza datelor cunoscute până acum existenţa a 47 — 50 *vici* militari în Dacia (vezi anexa).

Aidoma altor provincii romane, şi în Dacia a avut loc o colonizare organizată, disciplinată, a diferitelor etnii care au însoţit trupele romane.

[71] C. Daicoviciu, *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 317.
[72] M. Macrea, *Viaţa în Dacia Romană*, Bucureşti, 1969, p. 211.

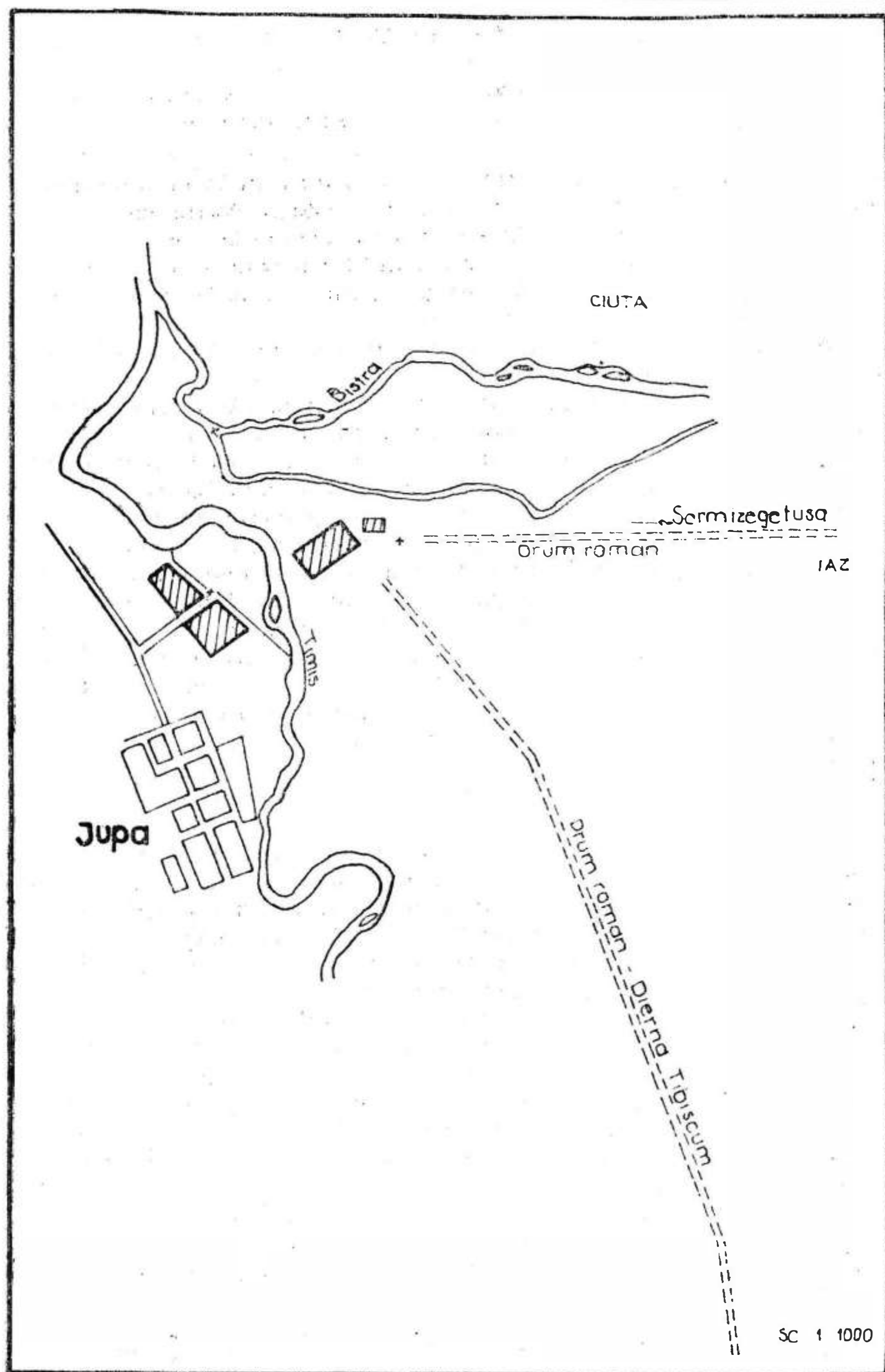

Fig. 5. Planul anticului Tibiscum după Ortvay Tivadar; pe malul stâng al Timişului castrul şi *vicus*-ul militar, iar pe malul drept oraşul antic.

Acestea au reprezentat adevărata masă colonizatoare romană stabilită în Dacia. Împânzirea noii provincii cu castre având alături așezări cu caracter semiurban a însemnat de fapt lucrul cel mai important în geneza urbanismului în Dacia. I. Glodariu ajungea la o concluzie firească și anume că nici un oraș al Daciei romane nu a fost ridicat pe locul unei așezări autohtone [73]. Acest lucru era normal, întrucât, la fel ca în alte provincii ale Imperiului, există două modalități de întemeiere a unor orașe : 1. prin *deductio* din veteranii unor legiuni așezați într-un teritoriu, sistem practicat mai puțin după domnia împăratului Hadrian ; 2. ridicarea la rangul de *municipia* sau *coloniae* a unor așezări dezvoltate din punct de vedere economic și demografic, chiar urbanistic ; se făcea în funcție de criterii bine precizate,vizând vărsarea de către elementele cele mai înstărite ale comunității respective a unei sume în visteria statului, sumă și ea bine precizată.

Între așezările care se puteau ridica la o asemenea calitate, *vici* militari dețin locul central într-o provincie romană. Acest lucru este determinat de mai multe elemente, în primul rând de faptul că un *vicus* militar are un plan urbanistic bine închegat, cu străzi, apeducte, viața sa economică are cu predilecție un caracter meșteșugăresc-negustoresc, ceea ce influențează în mod hotărât existența unei piețe de desfacere cel puțin pentru așezările din jur dacă nu pentru zone întinse. Nu în ultimă instanță, *vicus*-ul militar era format în momentul amplasarii unui castru, poziția sa geografică era stabilită nu numai de coordonatele strategice, ci și de căile de comunicație principale. Cum menționam la începutul lucrării noastre, un „*vicus* se ridica întotdeauna pe un teren viran, niciodată pe teritoriul unei așezări indigene", aceesta fiind un factor de diplomație romană, am spune noi, față de populația băștinașă ale căror pământuri în bună stare au primit alte destinații [74].

Vici militari au format osatura economică și politică pe care s-a sprijinit ulterior întregul sistem administrativ al provinciei. Chiar dacă nu toate aceste așezări s-au ridicat la calitatea de orașe, unele au atins însă nivelul unor întinse așezări înfloritoare. În sec. II — III nu se cunosc întemeieri de orașe, colonii prin colonizare cu populația civilă adusă din alte provincii. În Dacia, așezări rurale cum ar fi : Ad Pannonios (Teregova) sau acele *castella* delmatine nu au depășit niciodată etapa inițială pentru a se ridica până la o organizare și un statut urban. Aceasta evidențiază o dată în plus rolul *vici*-lor militari în urbanizarea unei provincii. Structura vieții publice romane implantate pe teritoriul provinciei a marcat și gradul de intensitate a romanizării. Nu trebuie înțeleasă aici o lipsă a aportului autohton în procesul de urbanizare și romanizare. El s-a manifestat sub raport *uman* prin acceptarea formelor de viață civilizată romană (locuințe, așezări, ocupații etc.).

Factorul militar a avut un rol determinant în atragerea dacilor în circuitul vieții romane atât ca mână de lucru în activitățile cu caracter militar, cât și ca „izvor" de bază în completarea efectivelor la început pentru provinciile îndepărtate ale Imperiului (Africa etc.) și apoi pentru Dacia.

[73] I. Glodariu, Apulum, 24, 1987, p. 133 — 137.

[74] C. S. Sommer, *op. cit.*, p. 488 — 500.

Revenind la trupele auxiliare regulate și neregulate ale Daciei atestate până în anul 167, este interesantă o observație privind etnicul trupelor — compuse din 21 ale, 50 de cohorte, 18 numeri. Trupele Daciei proveneau din următoarele provincii : Pannonia 2, Moesia Inferior 2, Illyricum, Dalmatia 3, Tracia 5, Raetia 3, Alpi (provinciile alpine) 2, Belgica, Germania Superior, Germania Inferior 8, Gallia 10, Britannia 10, Hispania 9, Africa (Mauretania și Numidia) 8, Cipru, Creta 2, Siria 14, Dacia 4, de origine diversă 6, corpuri de trupă cu un efectiv total de 50 700 de soldați la care se adaugă și efectivul Legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum deci cca 57 300 de soldați [75].

Numeroasele contingente auxiliare provin din regiunile celtice, celto-germane ; ele domină în raport cu cele din Orient, al căror număr nu este deloc neglijabil. Trupele, chiar dacă vin în Dacia din alte provincii (și nu din cea de baștină), au fost recrutate din zone romanizate demult : Gallia, Hispania etc. A doua observație, care este determinată de etnicul trupelor o reprezintă în bună măsură și componența așezării vicane, care le însoțește și care poartă totuși și „amprenta” sediului de garnizoană precedent. Indiferent de calitatea de cetățeni romani sau peregrini, vicanii sunt cunoscători de limbă latină și implicit propagatori ai civilizației romane. Dacă am încercat să estimăm în funcție de numărul soldaților pe cel al locuitorilor *vici*-lor militari printr-un raport : 1 :2 atunci acesta s-ar ridica la circa 115 000 (adăugând aici și locuitorii canabelor de la Apulum). În atare situație, această masă de oameni stabilită în Dacia reprezintă de fapt „colonizarea organizată a Imperiului”.

Dispunerea relativ uniformă a *vici*-lor militari a avut un rol determinant în urbanizarea, dar mai ales romanizarea intensă a Daciei. În general, în literatura de specialitate fenomenul de urbanizare în Dacia se remarcă cu deosebire prin numărul mare de orașe, 10 — 11 cunoscute în cei 165 de ani de stăpânire romană, din care doar Colonia Dacica a fost întemeiată prin *deductio* [76]. Mereu și obsedant se remarcă „intensitatea romanizării” pe baza analizei riguroase a materialului epigrafic cunoscut, pierzându-se din vedere „profunzimea” lui, tocmai prin neluarea în seamă a așezărilor militare din preajma castrelor auxiliare.

Dintre orașele Daciei care s-ar fi putut ridica din *vici* militari enumerăm doar câteva pentru care credem că ar exista elemente caracteristice atribuirii acestor așezări : Drobeta (?) [77], Dierna [78], Porolissum [79].

Ambiguitatea în atribuire s-ar referi la Napoca, despre care este greu de apreciat că a putut fi ridicată la rangul de *municipium* în anul 124 doar dintr-o simplă așezare fără a avea un castru în apropiere [80].

[75] M. Macrea, *op. cit.*, p. 215 — 217.

[76] Bibliografia referitoare la urbanizarea antică este extrem de bogată, cităm doar câteva din lucrările cele mai recente : R. Chevallier, ANRW, 2, 1974, 1, p. 649 — 788 : P. Grimal, *Les villes romaines*, Paris, 1954 : T. Lörenz, *Römische Städte*, Darmstadt, 1988 ; W. Dahlheim, Historische Zeitschrift, 7, 1982, p. 13 — 74 ; H. Wolff, *Labor omnibus unus*, Stuttgart, 1989, p. 257 — 273 ; A. Pelletier, *L'urbanisme romain sous l'Empire*, Paris, 1982, etc. Pentru Dacia, vezi : C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, 1, p. 261 — 271 ; Constantin și Hadrian Daicoviciu, Centenar Muzeal Orădean, 1972, p. 153 — 160 ; H. Daicoviciu, Apulum, 13, 1975, p. 85 — 95 ; N. Gudea, Apulum, 13, 1975, p. 95 — 109.

[77] D. Tudor, OR [4], p. 170 cu toată bibliografia.

[78] M. Macrea, *op. cit.*, p. 131.

[79] N. Gudea, *Porolissum*, București, 1986, p. 122 — 141.

[80] I. Mitrofan, ActaMN, 1, 1964, p. 206 ; M. Macrea, *op. cit.*, p. 123 — 124.

Descoperirile arheologice referitoare la Napoca sunt în bună măsură dispersate, fără a putea permite delimitarea precisă a perimetrului orașului și a celorlalte coordonate necesare cunoașterii unui oraș antic. Presupunerea că Napoca a putut fi capitala Daciei Porolissensis fără a avea trupe în garnizoana sa este o supoziție ce trebuie privită cu rezerva cuvenită. Romula prezintă de asemenea o situație dificilă sub raportul documentării, deși ani de zile a fost obiect de dispută între istoricii români. Aprecierea evoluției ei urbane nu se poate face și nici o eventuală relație cu vreun castru, pentru că până acum acestea nu au fost însă identificate [81]. Apulum și Potaissa [82] au avut o evoluție spectaculoasă sub raport urbanistic datorită canabelor celor două legiuni. Ridicarea orașelor la rangul de *coloniae* constituie un proces similar ca și cel din *vici* militari spre *municipia*. În privința municipiului Ampelum este greu de apreciat cum a avut loc evoluția sa urbană, probabil că a influențat mult faptul că aici se afla sediul procuratorului minelor de aur din Dacia [83]. În sfârșit, Tibiscum, după cum am mai amintit, s-a format ca o așezare distinctă de *vicus* pe malul drept al râului Timiș.

Contribuția *vici*-lor militari la urbanizarea și implicit la romanizarea provinciei oferă o cu totul altă imagine privind atenția deosebită acordată Daciei de către Imperiu. Altfel, cum s-ar explica faptul că Dacia, în cei 165 de ani de stăpânire romană, a avut 11 orașe, iar Britannia, într-un interval mult mai mare de timp, doar patru *coloniae* și un *municipium*.

Dispunerea oarecum radială din centru spre limitele provinciei a *vici*-lor militari a însemnat împânzirea teritoriului cu așezări cu caracter semiurban care au polarizat în jurul lor așezările rurale indigene sau de coloniști. *Vici* au reprezentat focarele de cultură materială dar și spirituală romană; ele au constituit în final centrele de limbă latină care au ființat pe cuprinsul Daciei.

ANEXA

LISTA LOCALITĂȚILOR UNDE AU FOST IDENTIFICAȚI VICI MILITARI
(pe bază de bibliografie)

1. *Dierna* (Orșova)
2. *Ad Mediam* (Mehadia)
3. Pojejena
4. Moldova Veche (?).
5. *Arcidava* (Vărădia)
6. ***Bersobis***
7. *Centum Putea* (Surduc)
8. *Tibiscum* (Jupa)
9. Micia
10. Bologa
11. Buciumi
12. Românași
13. *Porolissum* (Moigrad)
14. Romita
15. Tihău
16. Cășei
17. Ilișua
18. Gherla
19. Gilău
20. Orheiul Bistriței
21. Brîncovenești
22. Călugăreni
23. Sărățeni
24. Inlăceni
25. Odorhei
26. Sighișoara
27. Hoghiz
28. Feldioara
29. *Cumidava* (Rișnov)
30. *Arutela*
31. Buridava (Stolniceni)
32. Pons Aluti

[81] D. Tudor, *OR*⁴, p. 176.
[82] M. Macrea, *op. cit.*, p. 125 — 132.
[83] IDR, III, 3, p. 280 — 282 cu toată bibliografia.

continuare anexa

33. Acidava (Enoşeşti)
34. Slăveni
35. *Romula* (Reşca ?)
36. Sucidava (?).
37. Răcari
38. *Drobeta*
39. Cătune
40. Bumbeşti
41. Cigmău
42. Cincşor (?)
43. Războieni
44. Cristeşti
45. Teregova
46. *Praetorium*
47. Olteni
48. Comolău

VICVS TIBISCENSIS

BEITRÄGE AN GESCHICHTE DER MILITÄRVICI IN DACIA

ZUSAMMENFASSUNG

Eine besondere Stelle in dem Urbanisationsprozeß nehmen die in der unmittelbaren Nähe der Auxiliarlager gelegene Siedlungen ein. Der Errichtung der römischen Lager sowohl am dakischen Limes als auch im Inneren der Provinz und der Ankunft der römischen Truppen folgte die Errichtung einiger Bauten mit halbzivilen Charakter, die Kaufleuten Handwerkern oder Soldatenfamilien angehörten.

In dieser Hinsicht werden wir versuchen einen Teil unserer Forschungen im vicus von Tibiscum vorzustellen.

Vom Kastellvicus in Tibiscum ist verhältnismässig wenig entdeckt : zwei Reihe von Gebäuden die auf den beiden Seiten einer gepflasterten Straße lagen. Diese Straße war eine Entzweigung der kaiserlichen Straße Arcidava—Bersobis—Tibiscum—Sarmizegetusa und gelangte bis vor der *via praetoria*. Erst vor der Obstseite des großen Lagers konnte man die Anwesenheit einiger Gebäude feststellen, die ganz am Rande des Verteidigungsgraben standen und in parallelen Reihen in der Richtung Nord-Süd orientiert waren.

Den häufigen Wiederherstellungen der Lager in Tibiscum entsprachen gewisse Etappen des *vicus*. Die wichtigsten Etappen sind :

1 — die Jahre 117/118 als ein mächtiger Brand mehrere Holzbauten des vicus zerstörte. Diese Phase könnte man mit den Kriegen gegen die Jazygen und die freien Daker am Tode Trajans verbinden.

2 — die Jahre 158/159 oder gar später (167), als mächtige Brände die Gebäude I, II, VII, VIII u.a. umfaßten. Eine Nivellierung und der Bau von neuen größeren Häusern fanden statt.

3 — in der Epoche Septimius Severus-Caracalla fanden gewisse Änderungen im Inneren einiger Gebäude wie : VIII, VII u.a. statt. Manche Wohnräume wurden verlassen als die *cohors I Sagittariorum* durch die *cohors I Vindelicorum* $\overline{\infty}$ *c.R.eq.* ersetzt wurde.

4 — Im 3. — 4. Jh., nachdem Dazien verlassen wurde kamen Änderungen im großten Teil der Räume eines Gebäudes vor. Die Wohnräume wurden durch Wände ohne Mörtel verkleinert.

Die Münzen aus dem 4. Jh., die Keramik, die Tonlampen weisen das Fortbestehen der Stadtbevölkerung bis am Ende des 4. Jh. nach.

Die häufigen Änderungen der Gebäude haben auch zu Änderungen des ursprünglichen Aussehens der Bauten geführt. Die Breite der 10 vollständig ausgegrabenen Gebäude schwänkt zw. 9 — 14, 40 m, während die Länge zwischen 18 — 35 m variiert.

Die Ausdehnung der Siedlung, wahrscheinlich nach Osten führte auch zur Bildung eines eigenen Verteidigungssystem, das mit dem jenigen des Lagers verbunden war. Die Siedlung von Tibiscum mußte eine Fläche von ungefähr 12 ha gehabt haben.

Der organisierte Grundriß des *vicus*, seine Gebäude haben allerdings die Entwicklung der Siedlung am rechten Ufer des Flußes beeinflußt. Dort wurden mit der Zeit Gebäude errichtet deren Grundriße denjenigen vom vicus ähnlich sind. Im 3. Jh. wurde der Siedlung den Titel *municipium* verliehen.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

DESCOPERIRI VECHI DIN MUZEUL DE ISTORIE AIUD (I)

de NIKOLAUS BOROFFKA

În cele ce urmează vor fi prezentate câteva decoperiri mai vechi de la Livezile [1], punctul „La Izvorul Popii" [2], județul Alba. Ele se află astăzi în Muzeul de Istorie Aiud.

În împrejurimile satului Livezile, sat plasat în partea estică a Munților Apuseni (Munții Bihor și Munții Metaliferi) (fig. 1) au fost făcute, încă la sfârșitul sec. XIX, cercetări arheologice în diferite puncte [3]. Atenția s-a îndreptat îndeosebi asupra descoperirilor din tumulii de pe „Dealul Sârbului" [4], subiect pe care nu-l vom aborda deocamdată în cadrul de față.

Punctului „La Izvorul Popii" i s-a acordat mai puțină importanță și a fost mult mai rar amintit separat [5]. Despre condițiile de descoperire ale obiectelor din acest punct avem prea puține amănunte [6]. Astfel, în lotul păstrat în Muzeul de Istorie Aiud (nr. de inventar 1554 — 1629), se pot identifica doar cioburi aparținând culturilor Coțofeni și Wietenberg, un singur ciob din cultura Basarabi fiind nesemnificativ.

Ceramica de tip Coțofeni (fig. 2, 1 — 4; 3, 1 — 2) este greu de încadrat în sistemul lui P. Roman [7]. Zonele cu incizii (fig. 2, 4, 3, 1) sunt prezente din faza I până la sfârșitul culturii [8]. Unele forme (fig.3, 1) au

[1] Numele românesc vechi era Cacova, raion Aiud, regiunea Cluj, iar sub administrația maghiară: Urháza/Vládháza, Alsó-Fehér megye, nagy-enyedi járás.

[2] În germană: An der Pfarrersquelle (Horedt); ungurește: A pap forrásánál (Roska).

[3] K. Herepey, *Alsofehér vármegye öskora*, II/1, Nagyenyed, 1901, p. 18 — 22, 25 — 35.

[4] Vezi H. Ciugudean, Apulum, 23, 1986, p. 67 — 82; idem, PZ, 66, 1991, 1, p. 79 — 114, fiecare cu bibliografia mai veche.

[5] H. Schmidt, ZfE, 35, 1903, p. 451, fig. 32a; MAGW, 58, 1928, pl. 10, 12; H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 75, nr. 48; K. Horedt, *Die Wietenbergkultur. Ein Beitrag zur Bronzezeit Siebenbürgens*, Teza de doctorat, manuscris, Bonn, 1939, p. 38 — 39 (mai departe Horedt, *Wietenberg*); M. Roska, Közlemények, 1, 1941, p. 83, nr. 321; I. Berciu, Apulum, 1, 1939 — 1942, p. 28, nota 4; M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma I. Öskora/Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum I. Praehistorica*, Cluj, 1942, p. 306 — 307, nr. 88, în special p. 307; idem. Közlemények, 4, 1944, p. 33, nr. 77; K. Horedt, Dacia, N. S., 4, 1960, p. 111, nr. 26; N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Teza de doctorat, Berlin, 1991, p. 52, nr. 252, pl. 86, 1 — 4; 148, 8 — 18; 149, 1 — 2 (mai departe Boroffka, *Wietenberg*); idem, ArhVest, 44, 1993 (sub tipar).

[6] Numai la Horedt, *Wietenberg*, se găsește o informație conform căreia ar putea fi vorba de descoperiri din așezări.

[7] P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976; idem, PZ, 52, 1977, 1, p. 189 — 198, pl. 37 — 51; idem, *The late copper age Coțofeni culture of south-east Europe* (BAR, Suppl. Ser. 32), Oxford, 1977.

[8] P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, pl. 54, 1 — 3; 70, 2 — 3; 72, 9, 15; 75, 1; 90, 2 — 3; 98, 2, 5; 103, 2, 6,; 105, 1, 3. 5.

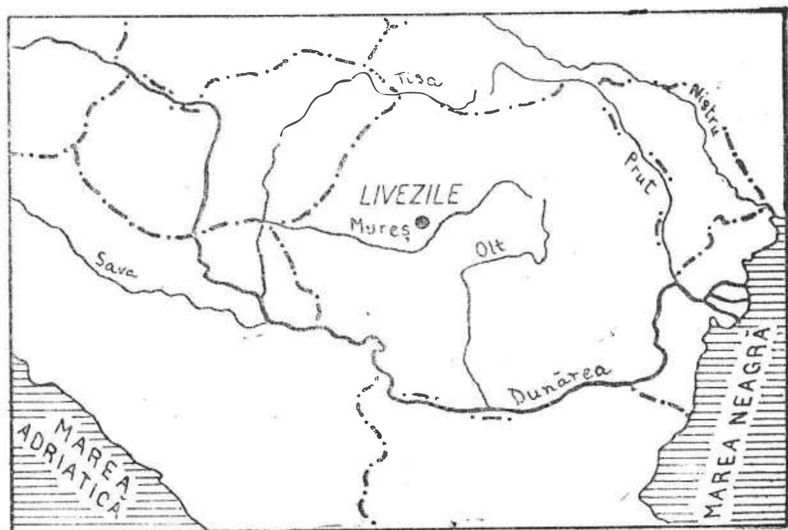

Fig. 1. Plasarea satului Livezile.

analogii la Castrele Traiane [9], Basarabi [10], Ostrovu Corbului [11], fiind atribuite fazei a III-a. Nervuri verticale și crestate (fig. 2, 3; 3, 2) apar deja din faza I [12], dar sunt frecvente până în faza III [13]. Motivul în coadă de pește (orizontal) (fig. 2, 2) apare din faza I [14], dar devine tot mai frecvent în faza a III-a [15]. Motivul mai complicat, format din incizii verticale și orizontale (fig. 2, 2), nu are analogii printre materialele publicate de P. Roman, dar poate fi pus în legătură cu niște ornamente asemănătoare [16]. Așadar, chiar dacă analogiile nu sunt foarte precise și lipsește tehnica împunsăturilor succesive (Furchenstich) — caracteristică fazei Coțofeni III din Transilvania —, ceramica Coțofeni de la Livezile „Izvorul Popii" trebuie deocamdată încadrată în faza a III-a a culturii.

Fragmentele atribuite culturii Wietenberg (fig. 3, 3 — 6; 4, 1 — 2). sunt încadrabile în fazele A2 și B cu câteva elemente ale fazei C [17].

Aici vom discuta doar două probleme ridicate de materialul de la Livezile „La Izvorul Popii". Una din ele privește două piese din os (fig. 2, 5 — 6) [18], iar cealaltă prezența unor fargmente ceramice de influență „Hügelgräberkultur" (fig. 4, 3 — 4).

[9] *Ibidem*, pl. 89, 1.
[10] *Ibidem*, pl. 90, 2, 4; 91, 3; 92, 2, 4.
[11] *Ibidem*, pl. 98, 2.
[12] *Ibidem*, pl. 66, 8.
[13] *Ibidem*, pl. 92, 4, 6; 98, 6; 99, 11.
[14] *Ibidem*, pl. 59, 3.
[15] *Ibidem*, pl. 81, 18; 90, 12; 92, 4; 93, 4; 106, 10.
[16] *Ibidem*, pl. 84, 10; 108, 6; 110, 3, 5; 113, 3, 13.
[17] După Boroffka, *Wietenberg*.
[18] Cele două piese de os au fost prezentate și într-un articol în limba germană: N. Boroffka, ArhVest, 44, 1993 (sub tipar).

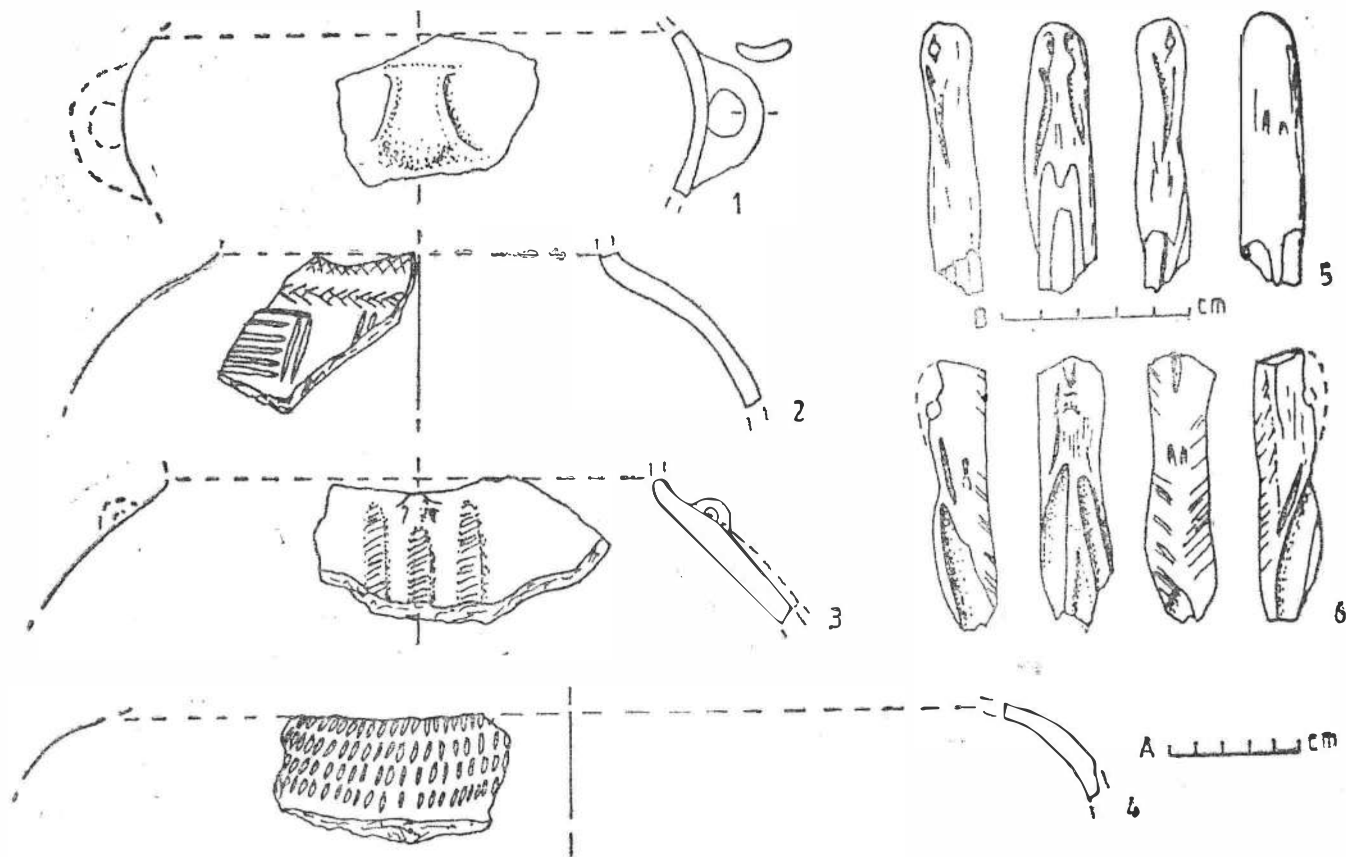

Fig. 2. Livezile. „La Izvorul Popii". 1 — 4 ceramică Coţofeni (scara A); 5 — 6 piese din os (scara B).

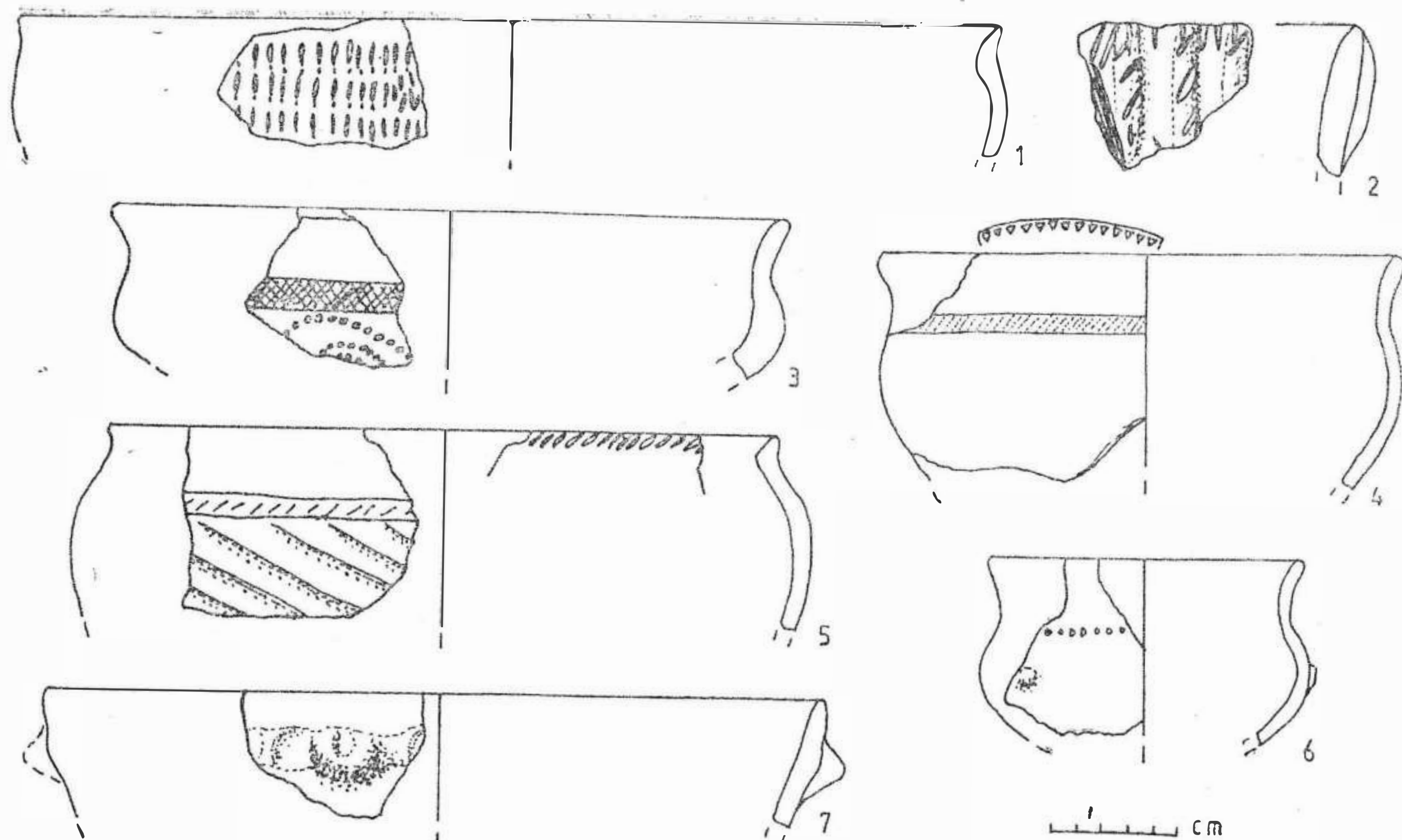

Fig. 3. Livezile. „La Izvorul Popii". 1 — 2 ceramică Coţofeni; 3 — 7 ceramică Wietenberg.

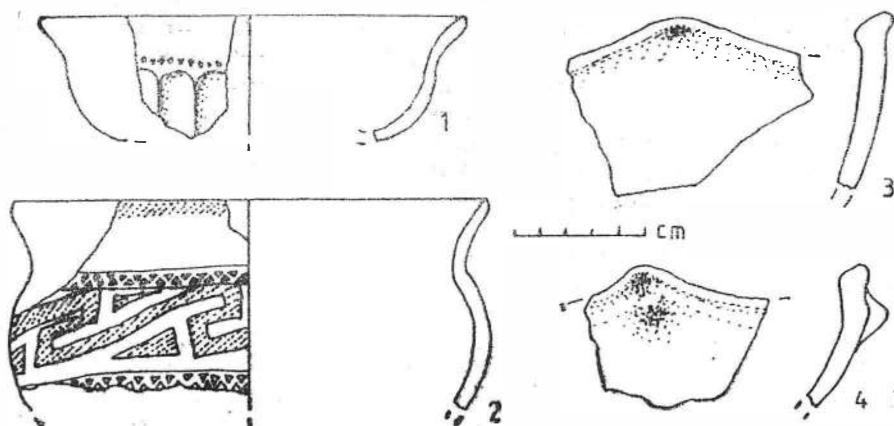

Fig. 4. Livezile. ,,La Izvorul Popii". 1 — 2 ceramică Wietenberg; 3 — 4 ceramică cu influenţe ale culturii tumulare.

I

Cele două piese din os de care ne vom ocupa mai departe provin din lotul amintit, însă nu pot fi totuşi atribuite cu siguranţă nici uneia dintre cele două culturi reprezentate. Ceea ce ne obligă să le publicăm este în primul rând faptul că avem de a face cu un tip de idol necunoscut până acum în bibliografia de specialitate.

Descrierea pieselor:

1. Fragment din mijlocul mandibulei inferioare *(Mandibula)* a unui porc domestic *(Sus scrofa domesticus)*[19]. Este vorba de porţiunea cu dinţi incisivi (păstraţi) *(Incisivii UK 1 dreapta şi 1 stânga)*. Piesa este tăiată din mandibula inferioară. Urme ale acestui proces nu mai sunt vizibile pentru că ulterior, întreaga bucată de os a fost lustruită. Acest lucru a fost făcut cu foarte multă grijă, astfel că nu pot fi surprinse nici un fel de zgârieturi. Capătul opus dinţilor (capul idolului), este rotunjit şi a fost găurit într-un loc îngust din faţă. Fiecare din cele două şănţuleţe laterale este un canal vascular natural. Secţiunea poate fi considerată, în general, drept rotundă.

În mare, piesa dă impresia unui idol antropomorf, atunci când este pusă cu tortiţa în sus şi cu dinţii în jos. În acelaşi timp, perforaţia este folosită şi pentru atârnat, şi drept reprezentare a ochilor. Picioarele sunt redate de partea care păstrează dinţii. Ambele canale vasculare pot să treacă drept braţe schematizate. Caracteristici sexuale lipsesc.

Lungimea păstrată: 7,2 cm: lăţimea maximă: 1,8 cm (fig. 2, 5; nr. inv. 1614).

[19] Pentru ajutorul dat la determinarea zoologică, aş dori să mulţumesc şi pe această cale dr. C. Becker, Berlin.

2. Confecţionat în acelaşi mod ca piesa nr. 1. Tortiţa (nasul) este ruptă din vechime. De asemenea dinţii (picioarele idolului) au căzut cu multă probabilitate încă în antichitate. La acest exemplar capul a fost realizat cu mai multe muchii decât la exemplarul nr. 1. Pe partea dorsală a piesei se păstrează, pe linia mediană, o porţiune din canalul vascular al osului, care arată ca un şănţuleţ. Întregul spate este prevăzut cu tăieturi fine oblice, care se îndreaptă de sus dinafară spre în jos înăuntru, înspre mijloc, şi care trebuie să sugereze părul. Şi la această piesă lipsesc caracteristicile sexuale.

Lungimea păstrată: 6,9 cm; lăţimea maximă: 1,9 cm (fig. 2, 6; nr. inv. 1615).

În foarte cuprinzătoarea bibliografie privitoare la idoli şi la instrumentele de os [20] nu se găseşte nici o reprezentare asemănătoare, astfel că în cadrul de faţă va fi prezentat un nou tip. Din păcate, în legătură cu condiţiile de descoperire nu se cunoaşte — aşa cum aminteam mai sus — aproape nimic, aşa că se poate spune foarte puţin despre plasarea cronologică. Ambele descoperiri provin dintr-un punct unde a apărut ceramică din epoca târzie a cuprului şi din epoca timpurie şi mijlocie a bronzului, ceea ce nu permite o datare mai strânsă.

Osul sau cornul au fost adesea folosite în epoca cuprului la confecţionarea idolilor, după cum în general plastica antropomorfă este mult mai des întâlnită decât în epoca bronzului. Piesa — mai ales pentru că este vorba de un tip nou — nu poate fi deci atribuită fără comentarii epocii cuprului, doar pe baza frecvenţei descoperirilor; aceasta cu atât mai mult, cu cât în epoca bronzului, în cultura Wietenberg, sunt cunoscuţi idoli [21], ce e drept, însă nu din os.

Conturul simplu al idolilor de la Livezile poate fi pus în legătură cu acela — de asemenea simplu — al idolilor balcanici din metapodia (idoli prismatici) [22]. Aceşti idoli sunt de cele mai multe ori de asemenea găuriţi în regiunea capului, îndeosebi la margine, orificiile putând trece drept urechi. În principiu aceste orificii au putut folosi şi la atârnarea piesei. Probleme ridică diferenţa de secţiune, idolii balcanici din metapodia având

[20] Având în vedere în special sud-estul european, amintim aici doar câteva dintre cele mai importante lucrări: V. Mikov, Izvestija Sofia, 8, 1935 (1934), p. 183 — 214; N. Petkov, Godišnik Plovdiv, 2, 1950, p. 25 — 37; J. Neustupný, *Studie o eneolitické plastice/Studies on the Eneolithic Plastic Arts*, Praga, 1956; R. Maier, 42. BerRGK, 1962 (1961), p. 171 — 305, pl. 36 — 54; O. Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Hildesheim, 1968: P. J. Ucko, *Anthropomorphic figurines of predynastic Egypt and neolithic Crete with comparative material from the prehistoric Near East and Mainland Greece*, Richmond, 1968; E. Comşa, în *Les Religions de la Préhistoire. Actes du Valcamonica Symposium '72*, Capo di Ponte, 1975, p. 143 — 152; M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000 to 3500 B. C. Myths, legends and cult images*, Londra, 1974; A. Bačkalov, *Predmeti od kosti i roga u predneolitu i neolitu Srbije*, Belgrad, 1979; M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, Londra, 1989. Pentru epoca bronzului au fost adunaţi îndeosebi idolii de lut: L. Hájek, SlovArch, 52, 1957, 2, p. 323 — 338; V. Trbuhović, Starinar, N. S., 7 — 8, 1956 — 1957, p. 133 — 139; Vl. Dumitrescu, IPEK, 19, 1954 — 1959; p. 16 — 48, pl. 13 — 20; T. Kovács, AE, 99, 1972, p. 47 — 52; Z. Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Belgrad, 1973; M. Chicideanu-Sandor, I. Chicideanu, Dacia, N. S., 34, 1990, p. 53 — 75.

[21] Boroffka, *Wietenberg*, p. 201.

[22] Vezi V. Mikov, *op. cit.*, p. 201, fig. 134; R. Maier, *op. cit.*, p. 203 şi urm., pl. 47, A 1 — 6; E. Comşa, *op. cit.*, fig. 96, p. 39 — 41, 56 — 58.

secţiunea triunghiulară, iar cei de la Livezile, rotundă. Trebuie de asemenea observat că amândouă piesele de la Livezile au fost confecţionate din mandibulă, în vreme ce la producerea idolilor prismatici au fost folosiţi metapodia. La ambele categorii porcul este animalul de la care provine materia primă. Idolii prismatici trebuie corelaţi în mod preponderent cu culturile Gumelniţa şi Sălcuţa răspândite în epoca cuprului în Bulgaria nord-estică şi în sudul României. Ei sunt deci, în orice caz, mai vechi decât piesele noastre şi —deşi nu prea îndepărtat— răspândiţi, într-un alt areal. Un exemplar din Transilvania de sud-est amintit de R. Maier [23] rămâne din punct de vedere geografic încă destul de departe de locul de descoperire al pieselor noastre.

O altă formă de idoli antropomorfi, de asemenea foarte schematică, provine tot din arealul culturilor Gumelniţa şi Sălcuţa. E vorba de idoli plaţi din os [24], pentru care există însă paralele şi mai departe spre nord [25]. Spre deosebire de piesele de la Livezile, ei sunt plaţi şi — în măsura în care acest lucru este menţionat — confecţionat din bucăţi de corn, aşadar din alt material. Crestăturile laterale observate la aceşti idoli pot să fi folosit la atârnarea pieselor. Îndeosebi cele din Cehoslovacia provin din contexte datate în epoca cuprului şi vor fi folosite şi împreună cu ceramică striată (Besenstrich) în perioada timpurie a epocii bronzului [26], ceea ce le plasează cronologic mai aproape de piesele de la Livezile, decât sunt piesele din culturile Gumelniţa şi Sălcuţa.

Privite în ansamblu, analogiile menţionate nu permit o apropiere formală şi din punct de vedere al materialului de idolii de la Livezile, care trebuie plasaţi cronologic mai degrabă în orizontul Coţofeni, sau cel târziu în faza iniţială a culturii Wietenberg.

Condiţiile de descoperire ale celor doi idoli de la Livezile nu permit nici o concluzie directă în legătură cu utilizarea lor. De aceea ne mulţumim să observăm că perforaţia cu care au fost realizaţi ochii putea sluji şi la înşirarea pieselor de o aţă. Pe baza mărimii şi a greutăţii nu se poate exclude că piesele au fost purtate ca amulete la gât. Exemple în acest sens pot fi citate printre descoperirile de la Yalia şi dintr-un mormânt de la Vathykakas-Souskiou, ambele din Cipru [27].

Interesant este şi faptul că idolii din Cipru, ca şi majoritatea celor din Ciclade, provin în mod preponderent din morminte [28]. Asemănătoare este situaţia statuetelor culturii Gârla Mare, din epoca bronzului de pe cursul inferior al Dunării [29]. Şi în cultura Coţofeni, care ar trebui să fie considerată ca producând piesele noastre, idolii plaţi joacă un rol în

[23] R. Maier, *op. cit.*, p. 291, lista 10, nr. 14 cu bibliografia mai veche.

[24] N. Petkov, *op. cit.*, tipul I, în special fig. 2, 2, 13 — 14.

[25] J. Neustupný, *op. cit.*, p. 30 şi urm., p. 34 şi urm., pl. 11 — 12.

[26] *Ibidem*, p. 97 şi urm.

[27] J. Karageorghis, *La grande Déesse de Chypre et son Culte. A travers l'iconographie de l'époque néolithique au VIème s. a. C.*, Lyon, 1977, p. 26, 235, 251 şi pl. 8 a; 10 b.

[28] A. Tamvaki, în *Les Religions de la Préhistoire. Actes du Valcamonica Symposium '72*, Capo di Ponte, 1975, p. 227 — 241 cu bibliografia mai veche.

[29] V. Trbuhović, Starinar, N. S., 7 — 8, 1956 — 1957; Vl. Dumitrescu, IPEK, 19, 1954 — 1959, p. 16 — 48, pl. 13 — 20; idem, *Necropola de incineraţie din epoca bronzului de la Cîrna*, Bucureşti, f. a. Vezi şi recenzia la ultima lucrare făcută de B. Hachmann, Germania, 46, 1968, 2, p. 368 — 370, precum şi cercetarea recentă a acestor idoli de către M. Chicideanu-Sandor şi I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 53 — 75.

cultul mortuar [30], deşi cele mai multe piese provin din aşezări [31]. În acest context trebuie să revenim puţin asupra remarcilor noastre de la începutul articolului. În apropiere de locul de descoperire al idolilor discutaţi aici, au fost cercetaţi tumuli (Livezile „Dealul Sârbului"), care au furnizat un material asemănător cu cel de la Livezile „La Izvorul Popii" [32]. Şi materialul discutat în articolul de faţă a fost descoperit cu ocazia acestor săpături în împrejurimile satului Livezile. Fără a putea preciza dacă idolii prezentaţi provin dintr-o aşezare sau dintr-un mormânt [33], această din urmă posibilitate nu trebuie cu totul exclusă, având în vedere observaţiile de mai sus.

II

Între materialele atribuite culturii Wietenberg se află şi piesele ilustrate la fig. 4, 3 — 4. Ele provin de la două străchini lobate deschise, lobii fiind deloc sau doar puţin arcuiţi spre interior [34]. Acest tip este caracteristic fazei A2 a culturii Wietenberg, fiind folosit mai rar şi în faza B. Mai sus a fost menţionat faptul că la Livezile „La Izvorul Popii" apar şi unele elemente ale fazei C (fig. 4, 2). Strachina lobată nu reprezintă nimic special în cadrul culturii, dar cele două piese de care ne ocupăm aici au anumite detalii deosebite. Ele sunt îngroşate la marginea buzei şi imediat sub buză au un prag (nu este vorba de canelura propriu-zisă) care este mai pronunţată la vârful lobului. Una dintre piese (fig. 4, 4) mai are şi o proeminenţă sub lob. Aceste detalii nu sunt obişnuite în cultura Wietenberg, dar ele au paralele în cultura tumulară danubiană (danubische Hügelgräberkultur). Ajunge dacă dăm aici analogii de la Tápé [35], Tiszafüred [36], Šafarikovo [37] şi Ilandža [38]. Materialul din primele două localităţi este atribuit culturii tumulare, iar ultimele două aparţin culturii Piliny şi respectiv Belegiš-Cruceni. Toate pot fi încadrate cronologic în orizontul Hänsel MD III (= Reinecke B2, Mozsolics B III/IV).

Au mai fost semnalate piese din cultura tumulară în Transilvania [39].

[30] H. Ciugudean, în *International Symposium on the Intellectual Expressions of Prehistoric Man : Art and Religion. Valcamonica, 28 July — 3 August, 1979*, Capo di Ponte şi Milano, 1983, p. 169 — 176 ; N. Vlassa, M. Takacs, Gh. Lazarovici, ActaMN, 22 - 23, 1985 — — 1986, p. 62, pl. IA, 2 ; idem, în D. Srejović, şi N. Tasić (sub red.), *Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*, Belgrad, 1987, p. 115, 113, pl. 5, 5 ; p. 115, pl. 7.

[31] H. Ciugudean, Apulum, 21, 1983, p. 49 — 52.

[32] Vezi mai recent H. Ciugudean, PZ, 66, 1991, 1, p. 80 cu bibliografia mai veche.

[33] Singura indicaţie, conform căreia ar fi vorba de material dintr-o aşezare (Horedt, *Wietenberg*), se sprijină pe caracterul fragmentar al ceramicii. Din morminte provin de obicei forme mult mai întregi.

[34] Tipul TE1 după Boroffka, *Wietenberg*.

[35] O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Tápé*, Budapesta, 1975, pl. 14, 168, 2 ; 32, 356, 4 ; 34, 388, 1.

[36] T. Kovács, *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Budapesta, 1975, pl. 1, 3, 3 ; 2, 18, 2 ; 6, 76, 2 ; 8, 82, 2 ; 10, 104, 1, 19, 194, 3 ; 21, 214, 2 ; 23, 247, 1 ; 25, 262, 1 ; 26, 280, 1 ;, 28, 294, 1, 300, 2.

[37] B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968, pl. 43, 2.

[38] *Ibidem*, pl. 48, 10.

[39] K. Horedt, ActaArchCarp, 9, 1967, 1, p. 10, nota 20 ; idem, StComSibiu, 13, 1967, p. 141, nota 20 ; idem, Germania, 45, 1967, 1 ; Z. Székely, SCIVA, 28, 1977, 1 ; T. Soroceanu, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 58, nota 41.

Materialele de la Sânzieni [40] nu pot fi luate în considerare, fiindcă formele sunt cele obişnuite în cultura Wietenberg, ca şi ritul de incinerație al mormântului de acolo. Atunci nu există nici un motiv care trebuia neapărat considerat drept o influenţă a culturii tumulare. Vasele din mormântul de la Caşolt [41] au analogii în cultura Wietenberg şi în cea tumulară. Ornamentul de pe urna de acolo, triunghiuri haşurate executate prin incizii, nu este cunoscut în cultura tumulară, dar frecvent în cultura Wietenberg, aşa că poate fi vorba cel mult de o influenţă, dar în nici un caz de prezenţa culturii tumulare. Altfel sunt piesele de la Moreşti [42], care sunt tipice culturii tumulare, nefiind clar însă dacă poate fi vorba de o pătrundere sau de importuri. Analogii au fost prezentate de K. Horedt şi nu mai trebuie repetate aici. Din păcate ele n-au putut fi puse în legătură directă cu materialele locale. Materialele de la Târgu Mureş sunt piese de factură „tumulară", dar ele probabil nu provin de acolo, ci din Ungaria [43]. Mormântul de la Band [44] este de incinerație, ritul caracteristic culturii Wietenberg şi vasele din mormânt au analogii bune în culturile Wietenberg şi Noua. Aşadar mormântul reprezintă faza finală a culturii Wietenberg [45], când se amestecă cu manifestările Noua. La Livezile, „La Izvorul Popii", avem de-a face prima dată cu piese de influenţă (nu de factură!) „tumulară", care pot fi datate foarte precis (MD III) şi care sunt legate cel mai târziu de perioada de tranziție între fazele B/C ale culturii Wietenberg. Aceasta înseamnă că fazele clasice (B şi C) ale acestei culturi pot fi încadrate bine în sistemele cronologice mai larg folosite şi anume trecerea de la faza B la faza C se petrece în jurul orizontului Hänsel MD III, Reinecke B2/C, Mozsolics B III/IV.

Nici una din remarcile făcute în prima parte a articolului de față nu poate fi socotită, deocamdată, ca sigură. Scopul acestei note a fost acela de a atrage atenția asupra unui nou tip de idol şi asupra unor materiale de interes mai larg pentru legăturile culturale în epoca bronzului, fiind siguri că numeroase exemplare nerecunoscute ca atare şi nepublicate ar putea furniza noi şi mai sigure informații. A doua parte a acestui articol adaugă nişte informații importante pentru datarea şi legăturile dintre cultura Wietenberg din spaţiul intracarpatic şi bronzul mijlociu din zonele de la vest de Munții Apuseni.

OLD DISCOVERIES IN THE MUSEUM OF HISTORY AIUD (I)

ABSTRACT

The author published old material from the locality Livezile "La Izvorul Popii", județ Alba, Romania. The material from this locality,

[40] Z. Székely, *op. cit.*, T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 58, nota 41, nr. 4.
[41] K. Horedt, Germania, 45, 1967, 1, fig. 1, 1, 4 — 5; T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 58, nota 41, nr. 2.
[42] K. Horedt, *op. cit.*, fig. 1, 2 — 3; T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 58, nota 41, nr. 3.
[43] K. Horedt, *op. cit.*, p. 45 si notele 12 — 14; B. Hänsel, *op. cit.*, p. 237; T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 58, nota 41, nr. 1, toți cu bibliografia mai veche.
[44] T. Soroceanu, *op. cit.*, p. 58, nota 41, nr. 5.
[45] Faza D după Boroffka, *Wietenberg*.

preserved in the Museum of History Aiud, consists of mainly sherds from the Coţofeni and Wietenberg cultures, a single sherd of the Basarabi culture being considered insignificant. More interesting are two aspects. First two bone idols are of interest. They are made from the front region of the middle teeth (Incisivii 1 left and 1 right) of the lower jaw (Mandibula) of domestic pigs (Sus scrofa domesticus). They may be placed chronologically on the Copper Age (Coţofeni culture), although no direct paralells are known from literature. It is possible, that they were worn as amulettes, however a use in funerary ritual is uncertain. The second point of interest is the presence of some influences of the Tumulus Culture in the pottery asociated with the Wietenberg sherds. This has some importance for the correlation and dating of the transilvanian Middle Bronze Age. The transition of the Wietenberg B/C phases may be dated to MD III (Reinecke B2/C, Mozsolics B III/IV).

EXPLANATION OF FIGURES

Fig. 1. Location of the village. Livezile.

Fig. 2. Livezile ,,La Izvorul Popii". 1 — 4 Coţofeni sherds (scale A); 5 — 6 bone idols (scale B).

Fig. 3. Livezile. ,,La Izvorul Popii". 1 — 2 Coţofeni sherds; 3 — 7 Wietenberg sherds.

Fig. 4. Livezile. ,,La Izvorul Popii". 1 — 2 Wietenberg sherds; 3 — 4 sherds of Tumulus Culture influence.

CRONICA ȘTIINȚIFICĂ 1992

În bilanțul pe 1992 al I.A.B., lăsând de o parte cercetările de teren care fac obiectul unei cronici distincte, se înscrie intensa activitate științifică, a cărei prezentare o reluăm în aceste pagini, după o întrerupere fortuită de doi ani (ultima cronică de acest gen a fost cea întocmită pentru anul 1989 și publicată în SCIVA, 41, 1990, 2).

În anul care a trecut, în cadrul colectivului institutului nostru s-au produs unele modificări. Ne referim la pensionarea începând cu 1 sept., a următorilor: C. P. I. dr. Sebastian Morintz și C. P. II dr. Gheorghe Bichir, precum și la transferul C. P. I dr. Constantin Preda la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române în luna iunie. Din nefericire, în ziua de 11 feb. a decedat prematur cercetătorul Mihai Simon. În urma concursului din 14 oct., au fost angajați, începând cu 1 dec., ca asistenți cercetare stagiari: Liana Giurescu, Adrian Axinte și Adrian Ioniță.

Cele trei secții ale institutului au organizat o serie de manifestări cu caracter lărgit, două dintre ele beneficiind și de participări internaționale.

I. COLOCVII

1. — *28 IV – 29 IV — Colocviul „Obiceiuri de depunere în pre- și protoistorie"* a avut loc în cadrul secției de arheologie preistorică la inițiativa unui grup de cercetători format din: dr. R. Harhoiu, Al. Avram, N. Conovici și I. Chicideanu. Comunicările s-au înscris într-un larg cadru cronologic, din paleoliticul superior până în sec. XI p. Chr. Au participat cercetători de la I. A. B., invitați de la Seminarul de pre- și protoistorie al Universității Libere din Berlin, cadre didactice și studenți de la F.I.B., specialiști de la muzee din țară. Actele colocviului sunt publicate în SCIVA, 43, 1992, 4 și 44, 1993, 1.

28 IV — Dr. Niklaus Boroffka (Berlin), „Depuneri din paleolitic și neolitic în nord-vestul Europei";
— Ion Chicideanu, „Considerații preliminare asupra depunerilor de piese de metal la Dunărea de Jos în epoca bronzului";
— Ion Chicideanu, Dan Lichiardopol, „Observații asupra unui depozit de bronzuri";
— Dr. Carol Kacso (Baia Mare), „Condițiile de descoperire, structura și tipologia depozitelor de bronzuri din Depresiunea Maramureș";

29 IV — Dr. Virgil Mihăilescu-Bârliba (Iași), „Tezaure monetare antice, metode și sisteme de interpretare";
— Vlad V. Zirra, Daniel Spânu (F.I.B.), „Despre tezaurele dacice";
— Dr. Radu Harhoiu, „Despre tezaurele din secolul al V-lea p. Chr." de pe teritoriul României";
— Florin Curta, Adrian Canache, „Depozite de unelte și arme medievale timpurii" (sec. VIII — XI p. Chr.).

2 — *13 V — Masă rotundă cu tema „Curtea Domnească din Târgoviște. Stadiul cercetărilor arheologice asupra ansamblului monumental (1961 — 1991)"* organizată de: dr. Nicolae Constantinescu, arhitect Cornel Ionescu, dr. Gh. I. Cantacuzino, în cadrul secției de arheologie medievală. Au participat cercetători de la I.A.B., D.M.A.S.I. și studenți ai F.I.B.

3 — *29 VI — 3 VII — Colocviul internațional: „Milet-Didyma-Histria-Berezan-Olbia"* desfășurat la Constanța, Histria și Tulcea în organizarea secției de arheologie greco-romană a I.A.B., a M.I.N.A. Constanța. și a Muzeului „Deltei Dunării" din Tulcea.

29 VI — Constanța, Mihaela Mănucu-Adameșteanu, „Die archäologische Karte der Dobrudscha im Lichte der Satellitaufnahmen";

— Dr. M. Irimia, „Die Dobrudscha am Vorabend der griechischen Kolonisation";
— Al. Avram, „Fragen der Gründung milesischer Apoikien";
— Prof. dr. K. Tuchelt, „Branchidai-Didyma in vorhellenistischer Zeit. Bemerkungen zur Entwicklung des Heiligstums von 7. bis 5. bis Jh. v. Chr.";
— Ing. P. Schneider, „Porosbau und Tempel II in Didyma. Neue Funde, neue Fragen";
— Dr. Petre Alexandrescu, arhitect Anișoara Sion, „Die Tempelzone von Histria in archaischer Zeit";
— Prof. dr. K. Zimmermann, „Jüngste Funde zur Frühgeschichte der Tempelzone von Histria";
— Dr. Maria Alexandrescu-Vianu, „Les terres-cuites archaïques de la zone sacrée d'Histria";
— Dr. arhitect Monica Mărgineanu-Cârstoiu, „Eléments d'architecture archaïque à Histria";

1 VII — Vizite la Histria, Capul Dolojman, după care comunicările au continuat la Uzlina.

2 VII — Uzlina, dr. K. K. Marcenko, dr. E. Ia. Rogov, „Siedlungen am unteren Bug in archaischer Zeit";
— Dr. S. B. Ochotnikov, „Das untere Dnjestr-Gebiet in archaischer Zeit";
— Prof. dr. V. von Graeve, „Die archäologischen Graben von Milet.
— Dr. R. Senff, „Milet — Ein Wohnstadtviertel aus dem westlichen Stadtteil";
— Catrinel Domăneanțu, „Poteries attiques d'importation dans le bassin de la Mer Noire à l'époque archaïque. Le groupe de Lydos";
— Dr. Th. G. Schattner, „Probleme archaisch ionischer Keramik".

3 VII — Uzlina, Mihaela Mănucu Adameșteanu, „Die archaische Keramik aus der Siedlung von Cap Dolojman";
— Dr. Maria Alexandrescu-Vianu, „Trois statuettes syro-phéniciennes archaïques à Histria";
— Margarete Heinz, „Die archaische Keramik von Milet";
— Dr. P. Dupont, „Amphorenverkehr im archaischen Schwarzmeergebiet (mit besonderer Berucksichtigung der Histria-Funde)"

4 — *28 XI — Sesiunea comemorativă „Vasile Pârvan"* cu ocazia împlinirii a 110 ani de la nașterea și 65 ani de la dispariția marelui învățat. Cu acest prilej s-a hotărât ca Institutul de arheologie să-și ia titulatura de Institutul de arheologie „Vasile Pârvan".
— Acad. Radu Grigorovici, „Un cuvânt de salut";
— Dr. Petre Alexandrescu, „Muzeul Național de Antichități — Institutul de Arheologie. 65 de ani după Vasile Pârvan";
— Dr. Alexandru Zub, „Vasile Pârvan: Istoria ca discurs consolator";
— Ecaterina Vulpe, „Vasile Pârvan în scrierile lui Radu Vulpe";
— Dr. Silvia Marinescu-Bâlcu, „Amintirile lui Vladimir Dumitrescu despre Vasile Pârvan";
— Dr. Andrei Pippidi, „Două scrisori din corespondența dintre Vasile Pârvan și Nicolae Iorga";
— Dinu Adameșteanu, „Școala română din Roma și Scarlat Lambrino";
— Vlad Zirra, „Contribuția celtică la cultura daco-getică în concepția lui Vasile Pârvan".

Primele 6 comunicări sunt publicate în SCIVA, 44, 1993, 1.

II. COMUNICĂRI

1 *Secția de arheologie preistorică*

a) Comunicări în cadrul institutului:

feb. — Silvia Marinescu Bîlcu, Marin Cârciumaru, „Colierc de *Lithospermum purpureo-coeruleum* și „perle" de cerb în eneoliticul din România";

mart. — Steven Martens, „Folosirea computerului în săpăturile arheologice. Exemplificare: stațiunea La Quina".

b) Comunicări în cadrul sesiunilor organizate de muzeele județene sau de alte instituții din țară.

mai — Băile Herculane, Simpozionul de carstologie teoretică și aplicată — Dr. Marin Cârciumaru, „Despre cultul ursului de peșteră".

iun. — Giurgiu, Muzeul Județean Giurgiu — Dr. Al. Păunescu, „Activitatea lui G. G. Mateescu în cadrul Muzeului Național de Antichități".
oct. — Constanța, Simpozionul național de geomorfologie — Dr. Marin Cârciumaru, „Cronologie și paleoclimat — exemplificare în pleistocenul superior din România".
oct. — Bacău, Simpozionul național Vasile Pârvan — Dr. Al. Păunescu, „Strădaniile lui Vasile Pârvan pentru salvarea și recuperarea obiectelor prețioase din Muzeul Național de Antichități, precum și a pieselor arheologice din Dobrogea".
nov. — Slobozia, Muzeul Județean Ialomița — Dr. Silvia Marinescu-Bîlcu, G. Trohani, Dragomir Popovici, Radian Andreescu, „Principalele rezultate ale locuirilor La Tene și Gumelnița de la Bordușani (Jud. Ialomița)".

2. *Secția de arheologie greco-romană*

a) Comunicări în cadrul institutului:
mai — Dr. Ctin C. Petolescu, dr. T. Teoteoi, „Chorion Dakon".
dec. — Dr. Ctin C. Petolescu, „Dacia pe timpul lui Antoninus Pius".

b) Comunicări în cadrul sesiunilor organizate de muzeele județene sau de alte instituții din țară:
mai — Cluj-Napoca, Colocviul: „Dacia pe timpul lui Traian" organizat de catedra de istorie veche și arheologie a Universității din Cluj — Dr. Ctin C. Petolescu, „Legații Daciei pe timpul lui Traian".
sept. — Băile Herculane, Simpozionul de Thracologie cu participare internațională — Dr. Ctin C. Petolescu, „Troianus în epigrafia latină".
oct. — Constanța, Sesiunea științifică: „Cercetări arheologice și istorice recente între Dunărea de Jos și Marea Neagră" — Dr. Al Suceveanu, Catrinel Domăneanțu, „Un nou graffit callatian";
— Dr. Al. Barnea, „Evoluția centrelor urbane din Scythia Minor".
oct. — Bacău, Simpozionul Național Vasile Pârvan — Dr. Al. Suceveanu, „Vasile Pârvan și Histria".
nov. — Suceava, Colocviul organizat de Secția de Istorie și Arheologie a Academiei Române pe tema: „Teritoriile de la est de Carpați în secolele III — X" — Dr. Ctin C. Petolescu, „Carpii în lumina unor documente epigrafice".

3. *Cabinetul numismatic*

a) Comunicări:
ian. — București, Ședința Societății Numismatice Române — Eugen Nicolae, „Date preliminare privind tezaurul descoperit la Radu Vodă com. Izvoarele jud. Giurgiu".
iun. — București, Laboratorul de studii otomane al F.I.B. — Eugen Nicolae, „Mudava — singurul atelier monetar otoman din România".
oct. — Slatina, Al IX-lea simpozion național de numismatică — Dr. Gheorghe Poenaru Bordea, „Monedele de la Fântânele și circulația monetară în *regio Histriae* în secolele II — IV";
— Eugen Nicolae, Mihaela Blasko, „Dirhemi otomani falși din a II-a jumătate a sec. al XVI-lea";
— Adrian Popescu, „Monede romane și bizantine din secolele IV — VI de la Noviodunum (Isaccea)".
dec. — București, Laboratorul de studii otomane al F.I.B. — Eugen Nicolae, Observații asupra asprilor lui Bayezid al II-lea.

4. *Secția de arheologie medievală*

a) Comunicări în cadrul institutului:
feb. — Dr. Radu Harhoiu, „Tezaurul de la Buzău 1941".
feb. — Dr. Mircea D. Matei, „A existat un palat al mitropolitului Iosif în Suceava secolului al XIV-lea?".
mart. — Florin Curta, „Fibulele digitate din România".
dec. — Dr. Mircea D. Matei, arhitect Gh. Sion, Paraschiva Victoria Batariuc, „Rezultatele cercetărilor arheologice de la biserica „Sf. Gheorghe" (Mirăuți) din Suceava".
dec. — Al. Niculescu, „Arheologia americană, văzută din Tucson, Arizona".

b) Comunicări în cadrul sesiunilor organizate de muzeele județene sau de alte instituții din țară:
mart. — Roman, Sesiunea jubiliară a Muzeului de Istorie din Roman — Dr. Mircea D. Matei, „Locul și semnificația Romanului în tipologia orașului medieval românesc".

apr. — Deva, Sesiunea de comunicări a S.R.A.P. — Dr. Ştefan Olteanu, „Cultivarea plantelor cerealiere în epoca marilor migraţii în spaţiul carpato-danubian".
apr. — Suceava, Sesiunea jubiliară a Muzeului de Istorie al Bucovinei — Dr. Mircea D. Matei, „Contribuţia metodologică a săpăturilor de la Suceava la abordarea arheologică a oraşelor medievale româneşti".
iun. — Bucureşti, Masă rotundă organizată de Societatea de Istorie Agrară în colaborare cu Academia Română pe tema : „Raportul dintre arheologie şi pedologie" — Dr. Ştefan Olteanu, „Raportul dintre arheologie şi pedologie în epoca migraţiilor".
aug. — Deva, Simpozionul naţional de istorie şi retrologie agrară — Dr. Ştefan Olteanu, „Raportul dintre cultivarea plantelor cerealiere şi creşterea animalelor pe teritoriul României în viziunea lui Ion Ionescu de la Brad".
oct. — Constanţa, Sesiunea ştiinţifică : „Cercetări arheologice şi istorice recente între Dunărea de Jos şi Marea Neagră" — Oana Damian, Paul Damian, „Date preliminare despre un edificiu romano-bizantin de la Hârşova".
— Oana Damian, „Câteva consideraţii despre ceramica smălţuită de la Nufăru".
oct. — Tulcea-Babadag, Sesiunea Muzeului Judeţean Tulcea — Dr. Ştefan Olteanu, „Cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice de la Chilia — Tulcea în secolele XII — XVI".
nov. — Slobozia, Sesiunea Muzeului Judeţean Ialomiţa" — Oana Damian, „Despre un pandantiv de plumb de la Păcuiul lui Soare".
nov. — Piteşti, Al XXIII-lea simpozion al Muzeului Judeţean Argeş — Dr. Nicolae Constantinescu, „Arheologie şi cultură. Experienţe şi sugestii din spaţiul istoric argeşean".

III. COLABORĂRI ŞI PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI INTERNAŢIONALE

1 *Secţia de arheologie preistorică*

a) Comunicări :
aug. — Washington, Al XXVII-lea Congres Internaţional de Geografie cu tema : „Geoecological Analysis Concepts and Methods" — Dr. Marin Cârciumaru, „Reconstruction du paléomilieu et géochronologie du Pléistocène supérieur de Roumanie".
aug. — Universitatea Western Michigan — Dr. Marin Cârciumaru, „Palynology and Prehistoric Archaeology of the Old Stone Age in Eastern Europe — Particulary in Romania".
sept. — Universitatea Urbana Champaign din Ilinois — Dr. Marin Cârciumaru, „Une nouvelle géochronologie de Pléistocène Supérieur et des Cultures paléolithiques en Roumanie".
— Corneliu Beldiman, „The Bone&Antler Industry in the Palaeolithic and Mesolithic of Romania. A General View".
oct. — Isperih (Bulgaria), Simpozionul : „Problemele cultului în arheologia tracică" — Niculae Conovici, „La nécropole gète de Stelnica. Rites et rituelles funéraires".
oct. — Trento (Italia), Colocviul privind : „Adattamenti all'ambiente montane del Paleolitico superiore e nel Mesolitice" — Dr. Marin Cârciumaru, „Adaptations humaines au milieu pendant le Paléolithique supérieur et le Mésolithique dans les Carpates".
nov. — Berlin, Universitatea Liberă, Sesiunea : „Handel, Tausch und Verkehr im bronze — und eisenzeitlichen Südosteuropa" — Ion Chicideanu, „Fremdgütter im Monteoru Kulturraum".
nov. — Universitatea Münster — Dr. Alexandru Vulpe, „Ein Latènezeitliches Oppidum in der Donau-ebene".
nov. — Universitatea Heidelberg — Dr. Alexandru Vulpe, „Ein archëologischer Beitrag für Fl. Jósephus Ant. Jud. XVIII, 44 Stelle".

b) Colaborări şi deplasări în străinătate :
— Corneliu Beldiman — colaborare curentă la comisia U.I.S.P.P. pentru industria preistorică a osului, condusă de prof. Henriette Caneps-Fabrer.
— colaborare pentru România la editarea caietelor VII — XVI ale „Fiches typologiques de l'industrie osseuse préhistorique" patronată de U.I.S.P.P. şi Comisia de Nomenclatură a Industriei preistorice a osului.
— colaborare curentă la Institutulul de Preistorie Orientală, Maison de l'Orient, Jalis-Berrias-Franţa.
— participare la săpături pe şantierele : Etiolles, Cssonne (Franţa) în lunile iun. — iul.

— stagiu de documentare la Universitatea Illinois, Kalmazoo ca bursier I.R.E.X. în luna aug.
— Roxana Dobrescu — stagiu de doctorat început încă de anul trecut în Franța la Universitatea Paris I, Laboratorul de paleolitic.
— Dr. Marin Cârciumaru — stagiu de documentare la Universitățile Western Michigan și Urbana Campaign din Ilinois în lunile aug. — sept.
— Dr. Alexandru Vulpe — stagiu de documentare la Universitățile : Münster și Heidelberg în luna nov.
— Nona Palincaș — stagiu de documentare la Universitatea Liberă din Berlin în lunile nov. — dec.
— Ion Chicideanu — stagiu de documentare la Universitatea Liberă din Berlin în luna nov.
— Niculae Conovici — stagiu de documentare în Franța în luna dec.
— Dr. Mircea Babeș — călătorie de documentare în Ungaria înluna mai în cadrul schimburilor interacademice ;
— călătorie de documentare în Franța în luna iunie la invitația Direcției Patrimoniului din Ministerul Culturii al Franței :
— călătorie în Germania în lunile sept. — oct. în calitate de secretar executiv al Clubului Humboldt din România la invitația fundației ;
— colaborare cu dr. G. Fuchs-Gomolka (D.A.I. Berlin) la proiectul : „Vasele de sticlă în cultura Cerneahov".

2 *Secția de arheologie greco-romană*

a) Comunicări :
feb. — Universitatea Liberă din Berlin — Monica Mărgineanu-Cârstoiu, „Analyse statystique des chapiteaux ioniques".
mart. — Paris, „Societe d'archeologie classique" — Dr. Petre Alexandrescu, „La zone sacrée d'Istros a l'époque archaïque" ;
— Paris, Ecole du Louvre — „Découvertes arhéologiques récentes sur les côtes occidentales de la Mer Noire" ;
— Paris — Univ. Sorbona, Dr. Petre Alexandrescu, „La Scythie d'Hérodote".
— Dr. Maria Alexandrescu-Vianu, Paris, „Société d'archéologie clasique", „Les terres-cuites archaiques de la zone sacrée d'Histria".
apr. — Delphi, Colocviul : „Die Einheit der Antike? Zur Darstellung der alten Geschichte in Schulbüchern europäischer Länder" — Al. Avram, „Die griechisch-römische Antike in den rumänischen Schulbüchern".

b) Colaborări și deplasări în străinătate :
— Monica Mărgineanu-Cârstoiu — stagiu de documentare la DAI, Berlin în lunile ian.-feb. ;
— Dr. Petre Alexandrescu — stagiu de documentare în lunile mart.—apr. la Paris și la DAI Berlin și în luna nov. la Paris ;
— Dr. Maria Alexandrescu-Vianu — stagiu de documentare în lunile mart. — apr. la Paris și la DAI Berlin ;
— Mircea Angelescu — participare pe șantiere în Franța privind arheologia de salvare în lunile apr. — mai la invitația Direcției Patrimoniului din Ministerul Culturii al Franței ;
— Al. Avram — stagiu de 9 luni începând cu oct. 1992 la Școala franceză de la Atena în vederea definitivării corpusului de inscripții de la Callatis.
— P. Dupont, Maison de l'Orient, Lyon — colaborare pe șantierul Histria

3 *Cabinetul numismatic*

a) Comunicări :
mai — Universitatea Western Michigan, Kalmazoo, Al XXVII-lea Congres Internațional de Studii Medievale — Eugen Nicolae, „Les études de numismatique ottomane en Roumanie".
iul. — Aix-en-Provence, Al VI-lea Congres Internațional de Istorie Economică și Socială a Imp. Otoman și a Turciei (1326 — 1960) — Eugen Nicolae, M. Maxim, Kenneth Mackenzie, „Mudava — la seul atelier monétaire ottoman en Roumanie".

dec. — Southampton. În cadrul lucrărilor Grupului European de Arheologie Teoretică (Euro. T.A.G.) — Adrian Popescu, „Some aspects of the evolution of Romanian archeology”.

b) Colaborări și deplasări în străinătate:
- — Dr. Gh. Poenaru-Bordea — călătorie de documentare în Polonia în luna nov. în cadrul schimburilor interacademice”;
- — colaborare privind analizele de laborator pentru denarii romani republicani, imitațiile și copiile acestora cu Kris Lockyear și Matew Pointing de la Universitatea din Londra, Inst. de Arheologie;
- — colaborare privind analizele de laborator pentru monedele de aur Gallienus — Constantin cel Mare cu Ivo Lukanc (Liubliana);
- — vizitele în scopul studierii monedelor pontice de la Cabinetul Numismatic ale lui Wiliam M. Stancomb de la Londra, Societatea Numismatică Regală și Judith Higgins de la Inst. de Arheologie al Univ. din Londra;
- — Eugen Nicolae — stagiu de documentare în S.U.A. ca bursier I.R.E.X. în lunile mai — iun.;
- — Adrian Popescu — stagiu la a IV-a Academie internațională de vară de la Xanten, cursuri și cercetări arheologice în Colonia Ulpia Traiana (Germania) în luna sept.;
- — călătorie de documentare în Anglia în luna dec.

4 *Secția de arheologie medievală*

b) Colaborări și deplasări în străinătate:
- — Dr. Radu Popa — a participat la sesiuni și colocvii internaționale la Maastricht (Olanda), Augsburg, Weikersheim (Germania), Opocno (Cehoslovacia) în lunile sept. — oct.;
- — a ținut cursuri, seminarii și conferințe la Universitățile din Lausane și Geneva (Elveția) în lunile nov. — dec.
- — Al. Niculescu — a dispus de o bursă Fulbright ce s-a continuat din 1991 până la 1 sept. 1992 la Universitatea din Tucson (Arizona):
- — a predat un curs introductiv de Istoria României;
- — conferințe cu privire la teritoriul României în sec. al IV-lea și la cultura Cerneahov;
- — audiții de cursuri privind arheologia teoretică și de utilizare a computerului în arheologie.
- — Oana Damian — participare pe șantiere în Franța privind arheologia de salvare în lunile apr. — mai la invitația Direcției Patrimoniului din Ministerul Culturii al Franței;
- — Florin Curta — călătorie de documentare în Ungaria la invitația Direcției Monumentelor din Ungaria în luna sept.

IV. DOCTORATE ÎN CADRUL INSTITUTULUI:

1) Specialitatea: „Arheologie preistorică” — conducător științific: dr. Alexandru Vulpe: Doctoranzi:

— Nona Palincaș, Tema: „Epoca bronzului în bazinul Argeșului”.
Examene: oct. — Epoca bronzului în sud-estul Europei (2000 — 1200 a. Chr.).
oct. — Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în sud-estul Europei (1200 — 800 a. Chr.).

— Elvira Safta, Tema: „Acele din eneolitic și epoca bronzului și Hallstatt descoperite pe teritoriul României”.
Examene: oct. — Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în sud-estul Europei. dec. — Hallstattul mijlociu și târziu în sud-estul Europei.

— Neculai Bolohan (Iași), Tema: „Cultura Noua”.
Examene: dec. — Metalurgia bronzului carpato-danubian.
dec. — Bronzul târziu egeo-anatolian și relații cu spațiul carpato-danubian.

— Marian Neagu (Călărași), Tema: „Cultura Coslogeni”.
Examen: oct. — Spațiul egeo-balcanic în mileniul al II-lea î.e.n. și relațiile dintre aria Dunării de Jos și Macedonia în a II-a jumătate a mileniului al II-lea.
Referat: dec. — Componenta răsăriteană a culturii Coslogeni.

2) Specialitatea: „Epoca neolitică" — conducător științific: dr. Silvia Marinescu-Bâlcu.
— Emilian Alexandrescu, Tema: „Tradiții epipaleolitice în utilajul litic al culturilor neolitice timpurii de pe teritoriul României".
— Corneliu Beldiman, Tema: „Industria substanțelor dure animale în paleolitic, epipaleolitic și neoliticul timpuriu pe teritoriul României".
Referat: dec. — Studiul industriei materialelor dure animale preistorice. Probleme metodologice.
— Dragomir Popovici, Tema: „Faza A a culturii Cucuteni la est de Carpații răsăriteni".
— Radian Remus Andreescu. Tema: „Plastica antropomorfă gumelnițeană"

3) Specialitatea: „Istorie și arheologie greacă" — conducător științific: dr. Petre Alexandrescu
— Vasilica Lungu, Tema: „Ceramica West Slope din Dobrogea".
Examene: dec. — Cercetări recente privind cronologia ceramicii elenistice.
— Mircea Angelescu, Tema: „Ceramica italiotă din colecția Muzeului Oradea".
Examen: — dec. „Ceramica corinthică".
— Mihaela Mănucu-Adameșteanu, Tema: „Istoria economică a coloniilor grecești din Marea Neagră până la războaiele medice".
Examen: dec. — Ceramica attică cu figuri negre din prima jumătate a sec. VI a. Chr.
— Catrinel Domăneanțu, Tema: „Bolurile cu relief megariene".
Examenele și referatele terminate.
— Niculae Conovici. Tema: „Cronologia relativă și absolută a amphorelor ștampilate sinopeene".
Teza a fost predată.
— Al. Avram a susținut teza de doctorat în luna iun. cu titlul: „Importul amphorelor ștampilate thasiene la Histria".

4) Specialitatea: „Istorie și arheologie geto-dacă și daco-romană" — conducător științific: dr. Mircea Babeș.
— Dan Lichiardopol (Ploiești) Tema: „Muntenia colinară în epoca romană (Contribuția cercetărilor arheologice de la Tîrgșoru-vechi)".
— Vlad Vintilă Zirra, Tema: „Fibulele de tip Latène din Dacia".
Examene: feb. — „Istoria Europei barbare" în secolele V — I a. Chr. (celți, germani, sciți).
oct. — Civilizația celtică în centrul și sud-estul Europei (sec. V — I a.Chr.).
dec. — Civilizația geto-dacă în secolele V — I î.e.n.

5) Specialitatea: „Istorie și arheologie romană provincială" — conducător științific: dr Alexandru Suceveanu.
— Silvia Angelescu, Tema: „Cavalerul trac — simbolistică și semnificații".
— Maria Noela Crăciun, Tema: „Habitat și căi de comunicație în Dobrogea romană și romano-bizantină. Studii de fotointerpretare arheologică și fotogrametrie".
Referat: dec. — Istoricul cercetării habitatului și căilor de comunicații în Dobrogea.
— Florin George Topoleanu (Tulcea), Tema: „Ceramica romană de la Halmyris-Murighiol".
— Mihai Zahariade, Tema: „Armata romană la Dunărea de Jos în secolele IV — VII".
Examenele și referatele terminate:
— Crișan Mușețeanu, Tema „Atelierele ceramice de la Durostorum".
— Vasile Lica a susținut în luna mai teza cu titlul: „Relațiile geto-dacilor cu romanii până la cucerire".

Specialitatea: „Epigrafie latină și istorie romană" — conducător științific: dr. Constantin C. Petolescu.
— Paul Cristian Damian, Tema: „Dacii în epoca romană (sec. II — IV) — pe baza izvoarelor narative, epigrafice și arheologice".

7) Specialitatea: „Arheologie paleocreștină și bizantină" — conducător științific: dr. Ion Barnea.
— Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Tema: „Contribuția cercetărilor numismatice și arheologice la istoria Dobrogei în secolele X — XIII".

8) Specialitate: „Arheologie şi istorie bizantină" — conducător ştiinţific: dr. Petre Diaconu.
- Oana Damian, Tema: „Bizanţul la Dunărea de Jos în secolele VII — X"
  Examen: dec. — Istoria Bizanţului în secolele VII — X.

9) Specialitatea: „Istorie şi arheologie medievală" — conducător ştiinţific: dr. Radu Popa.
- Zeno Pinter, Tema: „Spada şi sabia în Transilvania secolelor IX — XIV. Mărturii a cinci secole de istorie şi civilizaţie medievală".
  Referat: dec. — Cultul armelor — mentalităţi medievale.
- Luminiţa Dumitriu, Tema: „Podoabe medievale în Ţara Românească de la mijlocul sec. al XIII-lea — sec. al XIV-lea".
  Examen: dec. — Semnificaţii sociale ale podoabelor medievale.
- Suzana Heitel,Tema: „Începuturile artei medievale în Transilvania secolelor XII — XV.
  Examen: dec. — Izvoarele arheologice privind monumentele eclesiastice din Transilvania.
- Antal Lukacs, Tema: „Ţara Făgăraşului în secolele XIII — XV".
  Examen: dec. — „Ţara Făgăraşului sub domnii munteni (sec. XIV — XV)."
- Dumitru Teicu, Tema: „Banatul de Sud în secolele X — XV".
  Referat: dec. — Necropolele din sudul Banatului sec. XI — XIV.

V. STATISTICA ARTICOLELOR

În anul 1992 au apărut un număr de 70 articole în următoarele publicaţii: SCIVA, Dacia, Carpica, Symposia Thracologica, Ephemeris Napocensis, Istros, Cercetări Arheologice, Pontica, Peuce, RRH, RESEE, Ars Praehistorica, Revista de Etnografie, Revista Monumentelor Istorice, Prähistorishe Zeitschift, Germania, Préhistorire Europeenne, Mainzer Zeitschrift, Siebenbürgische Vierteljahrschrift, Entretiens du Patrimoine, IBI Buletin, Starinar, Numizmaticki Vijesti.

La acestea se mai adaugă numeroase pagini cuprinse în volume colective: Grečeskie anfory. Problemy razvitjia remesla i torgovli v anticnom mire (Saratov): Volumul închiant lui H. Muller-Karpe (Maintz); Les techniques minières de l'Antiquité au XVIIIe siècle (Paris); Ion Ionescu de la Brad (Iaşi); Geneza feudalismului în Europa Centrală şi de Răsărit (Chişinău); Catalogul expoziţiei de la Frankfurt; Catalogul expoziţiei consacrate ostrogoţilor (Milano).

Adrian Ioniţă

ABREVIERI

ActaArchCarp	Acta archaeologica carpatica, Cracovia
ActaMN	Acta Musei napocensis, Cluj
AE	Archologiai ertesitö, Budapesta
ArhVest	Arheološki Vestnik, Ljubljana
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BerRGK	Berich der römisch-germanischen Komision, Frankfurt
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
GodišnikPlovdiv	Godišnik na Narodnije Arheologičeski Muzej, Plovdiv
IDR	*Inscriptiones Daciae romanae*, Bucureşti
IPEK	Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin
IzvestijaSofia	Izvestija na arheologičeskije Institut, Sofia
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien, Viena
OR [4]	D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a IV-a, București, 1978
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
RE	Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswiessenschaft*, Stuttgart
RIB	*The roman inscription of Britain*, Oxford.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), Bucureşti
SemHist	Semestrio Historicas, Caracas
SlovArch	Slovenská Archeologia, Nitra
StComSibiu	Studii și comunicări, Muzeul Brukental, Sibiu.

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU—MUZICĂ—CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE—MUSIQUE—CINÉMA
THRACO-DACICA
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

La publication „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie" parait 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à ORION SRL, Splaiul Independenței 202 A, București 6, PO BOX 74 — 19, Tx CBTxR, Fax (40) 13122425, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, Ro 76117, București, România, tel. 6 41 19 90
C.P. 5—42

ISSN 1220 — 4781

S C I V A, tomul 44, nr. 3, București, iulie — septembrie 1993, p. 225—312

„S.C. UNIVERSUL" S.A. c. 3860

Lei 200 pentru persoane fizice
Lei 400 pentru persoane juridice